

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній ступінь – бакалавр

На тему: «Духовна освіта як виховний інструмент держави (на прикладі
Полтавської духовної семінарії, 1884 – 1905)»

Виконала: студентка 4-го року навчання,

Спеціальності:

032 Історія та археологія

Освітньої програми:

«Історія та археологія»

Грінченко Ольга Юріївна

Науковий керівник Яременко М. В.,

доктор історичних наук, професор

Рецензент Стародуб А. В.

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« _____ » _____ 2020 р.

Київ -2020

Зміст

Вступ.....	3
Розділ I. Виклики державній політиці 1884 – 1905 рр.	7
1.1. Курс політики Олександра III та Миколи II.....	8
1.2. Поширення революційних настроїв у суспільстві як виклик для державної політики	13
1.3. Низький рівень престижу та авторитету Православної Церкви як виклик для загальнодержавної політики	17
Розділ II. Реформа 1884 р. як реакція на політичні виклики.....	24
Розділ III. Реалізація державної політики на місцевому ґрунті.	
Полтавська духовна семінарія	38
3.1. Настрої семінаристів після реформи 1884 р.	39
3.2. Виховний процес в Полтавській духовній семінарії після реформи 1884 р.....	51
Висновки	58
Список використаних джерел та літератури.....	60

Вступ

Тріада графа Уварова – «православ'я, самодержав'я, народність», ілюструє «три кити», що складали ідеологію Російської імперії. Православній церкві виділяється тут окреме та рівноправне місце. Насправді ж, ще із часів введення Петром I «Духовного регламенту», було запущено безліч процесів, що сприяли тісному переплетенню духовних справ із справами політичними. Православна церква стала частиною державного апарату та основною підтримкою світської влади – «православ'я» стало на службу «самодержав'я». Із приходом до влади імператора Олександра III та встановленням консервативного курсу політики, у справі підтримки усталеного державного устрою, на Православну Церкву загалом та духовну освіту зокрема, була покладена, серед іншого, виховна місія. Тож, дану роботу присвячено зображенню духовної освіти в період 1884 – 1905 рр. в якості одного із механізмів виховання держави. Саме використання такого ракурсу погляду на духовну освіту, а також висвітлення подій у Полтавській духовній семінарії крізь призму реформи 1884 р., зумовлює **актуальність даного дослідження**.

Об'єктом роботи є духовна освіта в Російській імперії в кінці XIX – початку XX століття.

У рамках цього об'єкту, **предметом роботи** є статут семінарій 1884 р. як інструмент виховання держави.

Метою дослідження є ілюстрація відображення політичних викликів на духовній освіті, що репрезентується семінарським статутом 1884 р. та відбивається на ґрунті Полтавської духовної семінарії.

Аби досягти поставленої мети, передбачається дослідити такі конкретні завдання:

- Описати основні виклики, що постали перед державною політикою в 1884 – 1905 рр. та прямо відобразилися на реформах духовної освіти;

- Детально розглянути статут духовних семінарій 1884 р. на предмет втілення виокремлених викликів;
- Простежити рівень якості реалізації реформи 1884 р. на ґрунті Полтавської духовної семінарії.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від 1884 р. – видання нового статуту духовних семінарій до 1905 р. – початку революції 1905 – 1907 рр. в Російській імперії.

В основі **методологічної бази** дослідження – загальнонаукові принципи аналізу та синтезу, а також порівняльний метод для виділення відмінних місць у двох статутах семінарій, датованих 1867 р. та 1884 р.

Характеристика історіографічної бази

Основу роботи склали такі праці: два томи «Соціальної історії Росії періоду імперії (XVIII – початок XX в.). Генезис особистості, демократичної сім'ї, громадянського суспільства і правової держави» авторства Бориса Миронова¹. Ця праця являє собою фундаментальне дослідження соціальної російської історії з кінця XVII ст. до 1917 р.²; «Історія державного управління Росії» Василя Ігнатова, де особлива увага приділяється темі державного управління та місцевого самоуправління³; «Російська Православна Церква і держава. Синодальний період (1700 – 1917)» авторства Володимира Федорова, присвячена висвітленню основних моментів історії Церкви синодального періоду⁴; «Сценарії влади: Міфи і церемонії російської монархії. Т. 2. Від Олександра II до відречення Миколи II» авторства Річарда Уортмана, де

¹ *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2 т. – Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2000. – Т. 1. – 548 с.

² *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2 т. – Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2000. – Т. 2. – 567 с.

³ *Игнатов В. Г.* История государственного управления в России. – Ростов: Феникс, 2002. – 289 с.

⁴ *Федоров В. А.* Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период (1700–1917). – Москва: Русская панорама, 2003. – 486 с

досліджується символіка та міфи, що визначали образи російських імператорів⁵.

Характеристика джерельної бази

При написанні даної роботи застосовувалися як опубліковані, так і архівні джерела. До опублікованих джерел належать:

- Матеріали для порівняння семінарських статутів 1867 р. та 1884 р., перший з яких міститься на сторінках Повного зібрання законів Російської імперії⁶, а другий розміщений окремим документом під назвою «Устави православних духовних семінарій і училищ. Вище затвердження 22 серпня 1884 року з постановами Святійшого Синоду»⁷.
- Матеріали, що містяться на сторінках офіційної та неофіційної частин Полтавських єпархіальних відомостей, де описуються окремі події з життя семінарії, як-от зміст наставлянь духовника, чи промова викладача на честь закінчення навчального року, а також містяться щорічні розрядні списки семінаристів.

До неопублікованих джерел належать:

- Матеріали з Державного архіву Полтавської області (ДАПО), а саме Ф. 83. Канцелярії Полтавського цивільного губернатора, м. Полтава Полтавської губернії, оп. 1, спр. 6; 8; 32; 50; 60.⁸ В них містяться жандармські звіти про українофільську та революційну діяльність підопічних Полтавської духовної семінарії. А також Ф. 138 Прокурора полтавського окружного суду, м. Полтава, Полтавської

⁵ Уортман Р. С. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. В 2 т. – Москва: ОГИ, 2004. – Т. 2: От Александра II до отречения Николая II. – 796 с.

⁶ Полное собрание законов Российской империи. – 2. – Т. 42, № 44571.

⁷ Уставы православных духовных семинарий и училищ. Высочайшее утверждение 22 Августа 1884 года, с относящимся к ним постановлениями Святейшего Синода. – Санкт-Петербург, 1888. – 209 с.

⁸ Державний архів Полтавської області (ДАПО). – Ф. 83. Канцелярія Полтавського цивільного губернатора, м. Полтава Полтавської губернії. – Оп. 1. – Спр. 6; 8; 32; 50; 60.

губернії, оп. 1, спр. 78.⁹ В ній міститься інформація про конкретний протестний виступ студентства семінарії, що відбувся навесні 1902 р.

- Матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК). А саме, Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ, оп. 837, спр. 113¹⁰. У справі описується окремий випадок опозиційної діяльності студента університету св. Володимира, в минулому вихованця Полтавської духовної семінарії.

Структура та обсяг курсової роботи: складається зі змісту, вступу, трьох розділів, висновку і списку використаних джерел та літератури. Основна частина тексту: 59 сторінок.

⁹ Державний архів Полтавської області (ДАПО). – Ф. 138. Прокурор Полтавського окружного суду, м. Полтава Полтавської губернії. – Оп. 1. – Спр. 78;

¹⁰ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК). – Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ. – Оп. 837. – Спр. 113

Розділ I. Виклики державній політиці 1884 – 1905 рр.

У даній роботі не ставиться за мету детально описати політичну ситуацію в Російській імперії протягом зазначених років. Перший розділ скоріше слугує коротким представленням контексту, котрий знайде своє відображення та інструмент втілення у конфесійній політиці, впроваджуваній в обраний період. Аби говорити про виховання духовною освітою, маємо спершу зрозуміти, що саме спонукало верховну владу культивувати в студентах духовних навчальних закладів певну модель поведінки.

Визначаємо два глобальних виклики, котрі стояли на порядку денному в Російській імперії в період між 1884 – 1905 рр. та мали пряме відображення на введених у цей період реформах у духовній освіті. А саме:

1. Поширення революційних настроїв у суспільстві;

Це, мабуть, найголовніша проблема, що постала перед державною владою в ті часи. Варто зазначити, що обидва виклики, описані в даній роботі, стосуються встановленого на теренах Російської імперії державного устрою та форми правління. Від правителя до правителя цей устрій зазнавав різноманітних змін та втілювався у різних варіаціях (наприклад як «бюрократичний абсолютизм» Олександра III перетворювався на «дуалістичну монархію» Миколи II тощо). Проте сам опорний принцип функціонування Російської імперії – самодержав'я, залишався основною цінністю для правлячої верхівки в досліджуваний період. У контексті даного пункту обговорюватиметься чинник, що становив пряму загрозу для існування та ефективного функціонування принципу самодержав'я.

2. Низький рівень престижу та авторитету Православної Церкви.

Другим глобальним політичним викликом у даній роботі постає низький рівень престижу та авторитету Православної Церкви. Він також представлений тут в якості елемента взаємодії із принципом

самодержав'я як основною цінністю владної верхівки обраного періоду. Якщо в першому пункті зв'язок між викликом та устроєм був більш очевидним та виражався за посередництвом прямої загрози, то в даному випадку це питання потребує ширшого розкриття. Православна Церква та самодержав'я виступають як дві взаємопов'язані основи функціонування Російської імперії. Їх статус та авторитет також мають між собою нерозривний зв'язок. Саме цей зв'язок, а також питання, пов'язані з причинами зниження рівня престижу Церкви та найпомітніші наслідки даного процесу будуть розкриті в першому розділі.

1.1. Курс політики Олександра III та Миколи II

Даний підрозділ виконує функцію представлення контексту, в межах якого програтється основний сюжет роботи. Деякі характеристики обраного для дослідження періоду необхідно аргументувати на увазі, вивчаючи тему.

Оскільки політика, котру проводив імператор Олександр III (роки правління 1881 – 1894) великою мірою визначалася реакцією на попередньо затверджені реформи, то в першу чергу варто звернутися до передумов, закладених Олександром II (роки правління 1855 – 1881).

Протягом XIX ст. в освічених колах суспільства поширюється ліберальний наратив, котрий склався в ці часи на Заході, а в середині століття серед іншого вилився у «Весну народів», відгомін якої можна спостерігати навіть у подіях 1905-1907 рр. в Російській імперії. Загалом, ідея полягала в обов'язковій участі суспільства в управлінні державою. Ці вимоги деякою мірою спричинили появу земської (1864 р.) та міської (1870 р.) реформ, а саме

створення органів місцевого самоврядування, котрим делегувалася певна частина державної влади.¹¹

Наступним очікуваним для них кроком була поява парламенту та створення конституції. Проте надалі поступки ліберальній меншості відбувалися дуже повільно, з огляду на внутрішню атомізованість цих груп, на їх невелику кількість, клаптиковість всього російського суспільства, а також на погляди самого імператора, котрий вважав, що зміна державного устрою Російської імперії неминуче призведе до її розпаду. У розмові з одним дворянином у 1864 р. він зазначав: «Я даю тобі слово, що зараз, на цьому столі, я готовий підписати яку завгодно конституцію, якби я був упевнений, що це корисно для Росії. Але я знаю, що зроби я це сьогодні, і завтра Росія розпадеться на шматки».¹²

Незважаючи на різні методи ведення політики – в Олександра II та його сина-послідовника Олександра III, самодержав'я залишалося основним принципом для збереження фундаменту, на якому була збудована імперія. Вбивство імператора Олександра II у 1881 році стало тригерним моментом для його наступника. Олександр III та інші діячі-традиціоналісти вбачали в цій трагедії наслідки проведених ліберальних реформ, а також констатували наміри революційно налаштованих груп повністю ліквідувати імператорську владу.

Тож, вбивство Олександра II та сходження на престол Олександра III знаменує переорієнтацію в політичній сфері. Впливовими особами в державі стають консервативно налаштовані діячі – такі як Костянтин Побєдоносцев (з 1880 по 1905 займав посаду обер-прокурора Святійшого синоду) та Михайло Катков. Перший з 1866 року призначається вчителем з права майбутнього імператора, а згодом стає його наставником та довіреною особою. 1881 року

¹¹ *Игнатов В. Г.* История государственного управления в России. – Ростов, 2002. – С. 155, 160.

¹² *Барриче Л.* Общественное движение при императоре Александре II // Русская быль. – 1911. - №14. – 166 с. С. 24.

він висуває маніфест, котрий неофіційно зветься маніфестом «Про непорушність самодержав'я». ¹³ Його підписує імператор, тим самим остаточно визначає консервативність та збереження самодержав'я основними принципами своєї політичної діяльності.

В цьому ж році затверджується також «Положення про міри охорони державного порядку». Цей документ має виключну важливість в контексті даної роботи, оскільки своїм існуванням він наділяв губернаторів правом реалізовувати посилену охорону в період політичної кризи, а саме: арештовувати підданих, закривати видання певних газет, припиняти діяльність комерційних підприємств і відсторонювати від діяльності земських чиновників. ¹⁴ Це положення діяло і за часів правління Миколи II. Саме посилення поліцейного нагляду спричинило появу великої кількості жандармських звітів, які будуть використовуватися для дослідження в третьому розділі даної роботи.

Критичне налаштування до ліберальних реформ Олександра II породжують зміни у найважливіших сферах функціонування держави, а саме посилюється адміністративний тиск, змінюється конфесійна політика, реформується економічна сфера тощо. Важливо розуміти, що попередні нововведення не повністю ліквідувалися, а скоріше модифікувалися згідно із актуальними принципами та інтересами.

Внаслідок зміни виборчих цензів у земствах (1890 р.) і міських думах (1892 р.) послабився демократичний елемент, натомість збільшилося представництво дворянства ¹⁵. У 1884 р. було введено новий статут духовних навчальних закладів, котрий також продовжував обрану лінію зі збільшенням

¹³ Федоров В. А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период (1700–1917). – Москва, 2003. – С. 220.

¹⁴ Уортман Р. С. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. В 2 т. – Москва, 2004. – Т. 2: От Александра II до отречения Николая II. – С. 358.

¹⁵ Игнатов В. Г. История государственного управления в России. – Ростов, 2002. – С. 167.

адміністративного тиску та посиленням підзвітності.¹⁶ Про цей статут у контексті нашої теми йтиметься детальніше в другому розділі.

За посередництвом таких реформ, роль імператора, а також представників вищих ешелонів влади, зростала. Попри всі нововведення та переорієнтацію на консервативне правління, багато членів державного апарату все ще належали до ліберального табору. Саме тому, державний устрій даного періоду деякі історики називають «бюрократичним абсолютизмом», посиляючись на розвинуту бюрократію, яка в певній мірі обмежувала владу імператора та блокувала деякі з його рішень.¹⁷

Говорячи про правління наступника Олександра III – Миколу II (роки правління 1894 – 1917), можна охарактеризувати його словами суперечливий та нестійкий. Наряду з іншими чинниками, що провокували появу революційних настроїв серед населення, сам характер влади цього імператора підривав віру людей в цінність та принципи самодержав'я.

Тільки з початку XX ст., коли революційний рух вже охопив широкі кола населення, Микола II почав робити спроби повернути собі їх прихильність та підтримку. Якщо в маніфесті «про непорушність самодержав'я» декларується заклик молитися *за* царя, то Микола II демонстрував єдність із народом молячись *разом* із ним. Тим самим він протиставляв таку бажану для населення участь в політичному житті своїй абсолютній владі без посередників, котра лине від самого Бога та має прямий зв'язок із народом.¹⁸

Такі маніпуляції та свята віра Миколи II в свій образ «народного царя» не особливо зарадила ситуації, що тоді стрімко набирала обертів у Російській імперії. Вже станом на 1902 р. широко розгорнулися рухи серед студентства,

¹⁶ Уортман Р. С. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. В 2 т. – Москва, 2004. – Т. 2: От Александра II до отречения Николая II. – С. 351.

¹⁷ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2 т. – Санкт-Петербург, 2000. – Т. 2. – С. 153.

¹⁸ Уортман Р. С. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. В 2 т. – Москва, 2004. – Т. 2: От Александра II до отречения Николая II. – С. 494 – 495.

робітників, селян (також вплинув неврожай 1901 р.), а також видавалася революційна преса й фіксувалися нові випадки діяльності екстремістів.¹⁹ Задля затвердження влади, а також із наміром заспокоїти бунтуючих селян південних губерній (особливо Полтавську та Харківську), 1903 р. було видано маніфест, що наголошував на: важливості повернення до принципу станового поділу суспільства, який послабився після введення ліберальних реформ Олександром II; обіцянці звернути увагу на потреби сільського господарства; посилення влади губернаторів; важливості ролі Православної Церкви²⁰.

Проте боротьба опозиції за політичні свободи не вщухала. Свого піку в контексті досліджуваного періоду вона досягла станом на 1904 – 1905 рр. Все почалося із убивства терористом Вячеслава Плеве, котрий на той час був міністром внутрішніх справ та правою рукою Миколи II.

1905 р. можна вважати рубіжним із багатьох точок зору. По-перше, до цього року, а саме до революції та до поразки у війні з Японією, устрій, впроваджений за правління Олександра III визначав курс та характер державної влади, а з 1906 р. Російська імперія отримала свою конституцію та парламент. По-друге, після подій «Кривавої неділі», образ царя, котрий попри розбурхані революційні настрої, ще для багатьох людей залишався святим, втратив свою сакральність.

Вище було вказано, що характер правління Миколи II можна описати такими словами як нестійкість та суперечливість. Обидві ці якості ще більше загострилися під час революційних подій 1905 р. Суперечливість виявлялася у двох істинах, в які вірив Микола II – самодержав'я та безпосередній зв'язок царя та народу, їх спорідненість. Ця віра, в теорії, не є суперечливою, проте на практиці все виглядає складніше. Наприклад, у лютому 1905 р. імператор затвердив декілька документів: маніфест про принципи самодержав'я і

¹⁹ Уортман Р. С. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. В 2 т. – Москва, 2004. – Т. 2: От Александра II до отречения Николая II. – С. 514.

²⁰ Там само. – С. 517.

засудження опозиції; указ враховувати народну думку; завдання створити комісію, котра буде займатися проектуванням представницького органу.²¹ Дані впровадження мали докорінні протиріччя, котрі якнайкраще демонструють всю суперечливість ідейної опори імператорської влади.

Тож, політичні зміни, запроваджені за Олександра II, виявилися необоротними з тої точки зору, що населення, відчувши смак свободи, не бажало повертатися в минуле. Олександрові III за допомогою жорстких поліцейських мір та консервативного правління вдалося тимчасово придушити активні вияви революційних настроїв. Проте із приходом до влади Миколи II опозиційний рух не лише поновився, більше того, він почав зростати та поширився на ширші кола населення, врешті-решт вилившись у революцію 1905 – 1907 рр.

1.2. Поширення революційних настроїв у суспільстві як виклик для державної політики

Загалом, період правління Олександра III вирізняється дієвістю ведення рішучої та часом навіть жорсткої політики. Це, в першу чергу, відбилося на різкому придушенні революційних рухів за допомогою проведення великої кількості арештів та встановлення поліцейського нагляду²². Для мирної протестної діяльності були введені численні заборони. Зокрема, з'явилися суворі обмеження преси, було закрито п'ятнадцять масштабних видань, заборонили обговорення аграрних і трудових питань в періодичних виданнях органів місцевого самоврядування²³.

²¹ *Игнатов В. Г.* История государственного управления в России. – Ростов, 2002. – С. 171 – 174.

²² *Уортман Р. С.* Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. В 2 т. – Москва, 2004. – Т. 2: От Александра II до отречения Николая II. – С. 350.

²³ *Там само.* – С. 350.

Аби зрозуміти для чого були впроваджені всі ці запобіжні та покаральні міри, коротко опишемо ситуацію із революційним рухом до сходження на престол Олександра III. На ряду із мирними виявленнями протестної діяльності, в другій половині XIX століття збільшувалася також частка революційних груп, котрі вважали тероризм найкращим способом для боротьби із самодержав'ям. Ба більше, політичний тероризм із методу дії у виняткових ситуаціях виріс у справжню регулярну тактику, в якій вбачали найлегший та найшвидший шлях досягнення бажаних для опозиції державних перетворень.

Серед факторів, що спричинили зростання впливу екстремістських ідей в середині XIX ст. можна виділити такі: посилення протиріч між прихильниками самодержав'я та опозиційними до них силами; революційні події, що розгорнулися в деяких країнах Європи; зниження серед населення ролі моралі та принципів, котрі проповідувалися Православною Церквою²⁴. Виділяючи останній пункт, ми помічаємо наскільки тонкою є межа між двома представленими в роботі викликами, хоча вони і видаються на перший погляд полярно відмінними.

Саме поширення таких екстремістських угруповань та їх активізація стали одним із поштовхів для Олександра III ввести контрреформи та обрати консервативний курс ведення політики загалом, котрий мав допомогти не лише зупинити діяльність політичних терористів, але і забезпечити стеження за діяльністю підозрілих осіб, котрі так чи інакше були пов'язані із протестною діяльністю. Як було вказано вище, смерть Олександра Миколайовича розкрила очі на готовність представників екстремістських груп позбуватися незадовольняючого їх устрою шляхом фізичної ліквідації правлячого імператора. В цьому контексті, вбивство терористами Олександра II можна вважати тактичною помилкою, оскільки Олександр III доволі швидко

²⁴ Пономарев Е. Г. Политический терроризм в России во второй половине XIX века // Общество и право. – 2012. - С. 27 – 28.

вдалося придушити основні терористичні угруповання, що були активними на той час. Проте варто пам'ятати, що ліквідовуючи діячів, сама проблема та причина незадоволення залишалася.

Сам факт політичного тероризму також негативно впливав на образ святості, створений навколо імператора. Саме тому в маніфесті «Про непорушність самодержав'я», підписаному Олександром III також було чітко вказано не тільки на правову складову влади царя, але і на божественну санкцію. Виявляти свою відданість імператору народ мав у першу чергу в своїх молитвах.²⁵ Таким чином була втілена спроба відновлення сакральності фігури царя.

У зв'язку із жорсткою політикою Олександра III, політичний тероризм знову став активним на території Російської імперії тільки на початку XX ст. Тож, його статус як «миротворця» (так його неофіційно називали через те, що за його правління Російська імперія не проводила жодної війни, хоча реальні причини цього були далеко не такі романтичні²⁶) певною мірою виправдується і у внутрішньополітичній діяльності.

Аби продемонструвати вищевказані твердження на практиці, звернемося до даних статистики по загальному рівню злочинності. В реформаторську епоху Олександра II злочинність зростає в 2,7 рази, порівняно із попереднім періодом правління Миколи I, потім зменшилася за консервативного царствування Олександра III і знову зростає на 55% за правительства Миколи II²⁷. Подібна циклічність спостерігається протягом всієї історії існування Російської імперії. Історик Борис Миронов вбачає в цьому пряму залежність із характером управління: при ліберальному рівень злочинності збільшувався,

²⁵ Уортман Р. С. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. В 2 т. – Москва, 2004. – Т. 2: От Александра II до отречения Николая II. – С. 280.

²⁶ Див. Уортман Р. С. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. В 2 т. – Москва, 2004. – Т. 2: От Александра II до отречения Николая II. – С. 359 – 360.

²⁷ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2 т. – Санкт-Петербург, 2000. – Т. 2. – С. 84

натомість при консервативному – знижувався, і лише курс правління Миколи II зламав цю циклічність²⁸.

З приходом до влади нового імператора – Миколи II, опозиційний рух знову вийшов на поверхню, ба більше, на цей раз він розвивався не лише у вузьких колах населення, а широко розповсюдився на земства, інтелігенцію, студентство, селян та робітників²⁹. Жодні міри та ігри Миколи II з національним міфом не сприяли покращенню ситуації. Навпаки, безліч факторів, такі як поразка у війні з Японією, події «Кривавої неділі», відмова імператора робити будь-які поступки опозиції, лише сприяли загостренню проблеми.

Революція 1905 р., в якій брали участь різноманітні опозиційні сили – від соціалістів-революціонерів зліва до земських конституціоналістів справа, розгорялася не лише у великих містах та армії, а також поширювалася на сільську місцевість. Заворушення серед населення не вщухли до кінця 1905 р. попри видання імператором чергового маніфесту та його погодження на створення представницького органу.³⁰

Тож, революційні події, що набирали обертів у Російській імперії становили пряму загрозу збереженню самодержав'я. Для подолання цієї масштабної проблеми, державою використовувалися різні канали впливу на населення. В тому числі транслятором «правильного виховання», яким його бачила владна верхівка, стали реформи в духовній освіті. Тому, як державна політика продовжувалася на ґрунті виховання семінаристів та майбутніх церковно-священнослужителів присвячено наступний розділ.

²⁸ *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2 т. – Санкт-Петербург, 2000. – Т. 2. – С. 84

²⁹ *Уортман Р. С.* Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. В 2 т. – Москва, 2004. – Т. 2: От Александра II до отречения Николая II. – С. 493.

³⁰ *Там само.* – С. 531, 535.

1.3. Низький рівень престижу та авторитету Православної Церкви як виклик для загальнодержавної політики

Загалом, Церква стає повноцінною частиною державного апарату з XVIII ст., а саме від уведення Петром I «Духовного регламенту» та створення Святейшого Синоду. З того часу було запущено безліч процесів, пов'язаних як і з розвитком духовної освіти, так і зі становленням церковної бюрократії тощо.³¹ Поряд із цими змінами, церковні справи також почали тісно переплітатися із справами політичними. Наслідком цієї взаємодії і є досліджувана в даному розділі залежність збереження самодержав'я від престижу Православної Церкви.

Спершу визначимо причини низького рівня престижу та авторитету Православної Церкви. До них належать: 1) підпорядкування Церкви світській владі та її залежність від політики. Втрата її автономного значення у тріаді Уварова «православ'я, самодержав'я, народність»; 2) модернізація в Російській імперії у другій половині XIX ст., що призводить до розриву між традиційними цінностями, підтримуваними церковною мораллю та новими тенденціями, що розвивалися у суспільстві. Наприклад, протиставлення між розширеною патріархальною родиною, що підтримувалася церковною мораллю, та модерною нуклеарною сім'єю. З даного конфлікту цінностей випливає безліч питань, пов'язаних не тільки з побутовим життям, але і з масштабними процесами на кшталт переосмислення ролі жінки, зміна поглядів на шлюб, регулювання народжуваності тощо, що йдуть врозріз із канонами Церкви.³²

Тож, ключовою фігурою при розкритті теми церковної політики є Костянтин Побєдоносцев, котрий з 1880 по 1905 рік був обер-прокурором

³¹ Нижнікова С. Посохова Л. Традиції та новації в системі управління духовними навчальними закладами Російської імперії (XVIII – початок XX ст.) // *Res Historica*. – 2017. – №44. – С. 90.

³² Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2 т. – Санкт-Петербург, 2000. – Т. 2. – С. 284.

Святійшого Синоду та однією з найвпливовіших особистостей того часу в Російській імперії.

У зв'язку із впливовістю Побєдоносцева, важливими є не тільки фактичні реформи, проведені в період 1884 – 1905 років, а і його особисті погляди на політику, державу та релігію. Займаючи посаду обер-прокурора, він твердив, що ключем до збереження самодержав'я є саме Православна Церква. Розуміючи важливість конфесійної політики, більшість справ по вищому церковному управлінню він брав виключно у свої руки. Згідно з поглядами Костянтина Побєдоносцева, релігія мала проникнути у всі сфери життя людини: мало це відбуватись не тільки прямими богослужібними шляхами, а й за посередництвом церковного друку, розвитку православних братств, проповідей, благочинних акцій, святкувань різних церковних ювілеїв, відкриття при церквах бібліотек тощо.³³ Через такі канали відповідно планувалося просувати певні ідеї та цінності, бажані для владної верхівки.

Така пара як самодержав'я та Православна Церква, на думку Побєдоносцева, мала бути основою для збереження бажаного порядку в державі. В даному випадку, духовне та світське начала мали знаходитися в режимі постійного взаємообміну: держава не може існувати без релігії, в той же час Церква не може отримати бажаної впливовості без участі світської влади. Таким чином мав встановитися вигідний обмін сферами впливу та ресурсами між полярними та в той же час взаємодоповнюючими основами існування Російської імперії.

Із приходом до влади Олександра III та підвищенням політичної ролі Костянтина Побєдоносцева, «інтелектуальне» значення Церкви відступило під натиском її практичних переваг. Побєдоносцев не хотів йти далі «прикладного напівпросвітлення», «не хотів творчого оновлення Церкви»³⁴, через що деякі

³³ Федоров В. А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период (1700–1917). – Москва, 2003. – С. 221.

³⁴ Там само. – С. 224.

представники як світської, так і духовної влади вступили в опозицію до його методів та поглядів.

Вже на початку ХХ ст., реагуючи на проблему втрати Церквою свого авторитету серед населення, в різних релігійних та світських виданнях, а також від імені самих митрополитів, все частіше почали висуватися ідеї про звільнення Церкви від державного підпорядкування, надання їй можливості керуватися в першу чергу церковними канонами, висувати власні ініціативи, а не служити цілям світської влади³⁵. Поряд із набуттям автономії, Церкві все ж було важливо зберегти своє державне значення, від чого прямо залежав рівень її престижу. Відновлюючи автономію, Церква намагалася повернути собі не лише авторитет мирян, але і прихильність з боку духовного стану, оскільки на той час стояла проблема масового переходу студентів семінарій та академій в університети та на світську службу. Тому така політика великою мірою була вигідна самій державі – вона мала відзначитися на поверненні Православною Церквою авторитету, кадрів, та, звісно ж, своєї впливовості.

Костянтин Побєдоносцев, поставився негативно до ідеї автономії, головним чином через те, що подібні ініціативи, на його думку, прямо загрожували збереженню самодержав'я. Його ж відповідь розв'язала активну дискусію у вищих управлінських колах.³⁶ Та сторона (очолювана міністром Сергієм Вітте), що наполягала на автономії Церкви від держави, прагнула відновлення патріархату та соборного управління Церквою, відродження парафіяльного життя, введення принципу виборності на всіх щаблях ієрархії тощо, проте все завершилося революційними подіями 1917 року, а бажаних результатів так і не було досягнуто³⁷. Згідно з цими даними робимо висновок,

³⁵ Смолич И. К. История Русской Церкви 1700 – 1917 гг. – Москва: Спасо-Преображенский Валаамский монастырь, 1998. – С. 71., доступ: <https://www.litmir.me/bd/?b=248495>.

³⁶ Федоров В. А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период (1700–1917). – Москва, 2003. – С. 252.

³⁷ Там само. – С. 390 – 402.

що Церква та духовна освіта зокрема, так і залишалися опорою самодержав'я в Російській імперії до останніх років її існування.

Варто також наголосити, що насправді погляди Костянтина Победоносцева та Сергія Вітте були дуже спорідненими – обидва вбачали в православ'ї основу соціальної моралі та взагалі наділяли релігію винятковою важливістю. Розходилися лише способи, за допомогою яких Церква мала досягти свого відродження.³⁸

Оскільки реформи, запроваджені Олександром III великою мірою були реакційними, тобто слугували відповіддю на впроваджені вже раніше зміни, варто поглянути на ситуацію з більш віддаленої в часі перспективи.

Протягом 1860 – 1870-х рр. зміни в конфесійній сфері запроваджувалися паралельно з іншими нововведеннями. Це відбувалося великою мірою під впливом негативної суспільної думки про духовенство. Представники церковної влади вважали, що воно незадовільно виконує свою пастирську та проповідницьку роль, а на думку світської влади – роль захисників суспільного порядку. Основною метою реформаторів було руйнування духовенства як ізольованого, відокремленого стану, натомість створення такої собі професійної групи.³⁹

Тобто проблема втрати Церквою престижу, та відповідно відбиття цього явища на загальнодержавних справах прослідковується і раніше. Тоді ж її намагалися виправити за допомогою ліберальних реформ, серед яких можна виокремити такі нововведення: заборона спадкової передачі церковних посад (у зв'язку з чим вибір духовних кадрів відбувався виключно за критеріями професійних та моральних якостей, а діти духовенства отримували можливість самостійно обирати собі професію, керуючись власними

³⁸ Уортман Р. С. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. В 2 т. – Москва, 2004. – Т. 2: От Александра II до отречения Николая II. – С. 364.

³⁹ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2 т. – Санкт-Петербург, 2000. – Т. 1. – С. 106.

інтересами та вподобаннями); в духовні школи відкрився доступ для представників всіх станів; ліквідувалися обмеження на свободу слова та друку для духовенства; послабилася влада єпископа над парафіяльним духовенством; передбачалося створення з'їздів для обговорення питань, що стосувалися влаштування єпархіальних духовних училищ та семінарій, а також для вибору членів правління вищевказаних типів закладів.⁴⁰

Варто зазначити, що свобода обирати собі місце навчання та професійний шлях (як планувалося, керуючись виключно внутрішнім покликанням), котра була надана дітям духовенства за часів Олександра II, та обмежена за правління Олександра III стала однією з основних спонук семінаристів до участі в народницьких чи соціал-демократичних гуртках, а також в різних діях революційного характеру. Відчувши смак свободи, студенти не хотіли повертатися до старих порядків, і цей факт стосується не лише духовної освіти, але і всіх інших сфер функціонування держави. Загалом, ліберальні реформи, введені Олександром II стали каталізатором революційного руху в Російській імперії.

Причина такої зміни курсу Олександром III, що стосується конкретно вищевказаного пункту реформ, прослідковується за посередництвом статистики. Наприклад, у Москві в 1882 р. із 6319 представників духовного звання, лише 40% було безпосередньо задіяно в духовній сфері, тоді як решта злилася з інтелігенцією чи іншими професійними групами⁴¹. Подібна статистика трималася протягом наступних чотирьох десятиліть, аж до революційних подій 1917 року. Із 2187 випускників 57 семінарій в 1914 р. тільки 47,1% залишилися в духовному відомстві, решта ж у своїй більшості вступали до світських навчальних закладів⁴². З даних цифр видно, що діти

⁴⁰ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2 т. – Санкт-Петербург, 2000. – Т. 1. – С. 106.

⁴¹ Там само. – С. 108.

⁴² Там само. – С. 107.

духовенства навчалися в училищах та семінаріях, оскільки бажали отримати якісну освіту, проте не продовжували свою діяльність в духовній сфері. Окрім того, вагомий аргумент для вступу дітей духовенства саме до духовних навчальних закладів полягав у фінансовій вигідності такого кроку (можливість платити суттєво менше, будучи на утриманні та проживаючи в бурсі).

Так як конфесійна реформа Олександра II була в першу чергу направлена на перетворення духовенства-стану на духовенство-професійну групу, було також відкрито доступ у дану сферу для представників світської частини населення. Статистика їх вступу до духовних навчальних закладів та подальшого переходу на церковну службу є репрезентативною в контексті популярності першої вищезазначеної діяльності відносно другої. За 1880-1914 рр. частина представників світських груп населення серед семінаристів зросла від 8 до 16,4%, але їх же частина серед служників церкви – з 0 до 1,5%.⁴³ Ці дані ще раз підтверджують тезу про привабливість отримання освіти в духовних семінаріях, але в той же час констатують втрату престижу та авторитету самою Церквою та церковною службою.

Вищеописаний стан духовного життя також істотно впливав на загальнодержавну політику. Оскільки монархія в Російській імперії спиралася на Православну Церкву, то послаблення інтелектуального потенціалу останньої, від чого залежала її впливовість на місцях, а також загальний авторитет, прямо впливав і на міцність поваги населення до вищих ешелонів політичної влади, а надто до фігури імператора. Це яскраво ілюструється за посередництвом описаних вище проблем із піднесенням революційних настроїв серед населення. Великою мірою влада покладала надії саме на Церкву в справі підтримання суспільного порядку. Натомість вона не лише погано виконувала свою місію, ба більше, самі вихідці із духовенства формували вагому частину революційних мас. В 1870-ті рр. 22% народників

⁴³ *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2 т. – Санкт-Петербург, 2000. – Т. 1. – С. 107.

були вихідцями із духовенства, в той час як доля духовенства серед всього населення держави в 1870 р. складала 0,9%⁴⁴. Причини цього явища є дискусійними. Наприклад митрополит Євлогій (1868 – 1946) згадував:

Тяжкі враження мого раннього дитинства змусили мене ще дитиною відчувати, що таке соціальна неправда. В результаті я зрозумів, звідки в семінаріях революційне налаштування молоді: вона розвивалася із відчуттям соціальної несправедливості, сприйнятої в дитинстві. Забитість, принижений стан батьків відображалися бунтарським протестом в дітях⁴⁵.

На думку ж російського філософа Миколи Бердяєва:

Ряди різночинної «лівої» інтелігенції поповнювалися великою мірою вихідцями із духовного стану. Сенс цього факту двоякий. Семінаристи через православну школу отримували формацію душі, в котрій велику роль грає мотив аскетичного світозаперечення. Разом із тим у семінарській молоді другої половини 50-х років і початку 60-х років, назрівав бурхливий протест проти занепадаючого православ'я XIX століття, проти безчинства духовного побуту, проти обскурантської атмосфери духовної школи⁴⁶.

Тож, Євлогій скоріше ссилається на матеріальну збіднілість, соціальну нерівність, нестачу фінансування духовенства – як основні причини їх бунтівних настроїв, в той час як Микола Бердяєв апелює до духовності та душевних переживань – занепад Православної Церкви у XIX ст. збудив протест серед аскетично вихованих семінаристів.

Отже, критичне зниження авторитету Церкви, що було спричинено занепадом православ'я, недостатнім фінансовим забезпеченням, втратою цінних кадрів, тощо – прямо загрожувало престижу верховної влади. Як ми бачимо, реформи, котрі розглядатимуться далі, були впроваджені не тільки для підтримання суспільного порядку шляхом проповідування певних цінностей, але і в якості прямого впливу на один із осередків поширення противницьких самодержав'ю ідей.

⁴⁴ *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2 т. – Санкт-Петербург, 2000. – Т. 1. – С. 107.

⁴⁵ *Евлогий (Георгиевский)* Путь моей жизни: Воспоминания. – Москва, 1994. – С. 19

⁴⁶ *Бердяев Н. А.* Истоки и смысл русского коммунизма. – Париж, 1955. – С. 40

Розділ II. Реформа 1884 р. як реакція на політичні виклики

Перш ніж перейти безпосередньо до розбору реформ духовної освіти, варто зазначити чому в даній роботі було обрано саме цей інструмент виховання держави та в чому його репрезентативність. Виражається вона в трьох факторах:

1. Обер-прокурор Святійшого Синоду з 1880 по 1905 рік, Костянтин Победоносцев, став за часів правління імператора Олександра III однією з найвпливовіших фігур в державі. Саме тому його особисті погляди на способи та курс ведення політики відіграє тут не останню роль. Він вважав, що Православна Церква є ключем до збереження самодержав'я, тому саме вона увібрала в себе нововведення, на пряму пов'язані з тією місією, котра їй присуджувалася.

Наприклад, із розвитком робочого руху в 1870-1890-х роках, світська влада звернулася саме до церковних інстанцій з метою залучення їх до запобігання подальшого розвитку та поширення народницької, а згодом соціал-демократичної пропаганди. Для виконання цього завдання, за ініціативи Костянтина Победоносцева, були залучені друковані джерела на клерикально-патріотичні теми. На початку 1880-х років у Петербурзі, за сприянням Михайла Каткова, було створено спільноту, що займалася виданням такої літератури та безкоштовним поширенням її серед робітників. Основною ідеєю подібної публіцистики були заклики виражати повагу до державної влади, її законів та устоїв.⁴⁷

2. Вихованці духовних семінарій – майбутні потенційні виконавці церковної служби, котра передбачає виконання ролі пастирів, духовних наставників та проповідників, а також захисників суспільного порядку. Аби майбутні духовні кадри доносили

⁴⁷ Федоров В. А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период (1700–1917). – Москва, 2003. – С. 224.

правильні, на думку державної влади, істини, та відповідно подавали приклад зразкового виховання своїм учням чи мирянам, їх із шкільних парт мали дисциплінувати та навчати необхідним для цього принципам і нормам.

3. Пропонуючи нововведення у сфері духовної освіти, представники влади зважали не лише на важливість освіти як транслятора ідей. Вони також намагалися прямо вплинути на один із вагомих осередків поширення революційних настроїв, у чому ми вже мали змогу впевнитися вище.

Як вже розглядалося в минулому розділі, одним із пріоритетів при введенні Олександром III контрреформ, було посилення контролю та підзвітності між різними частинами адміністративних структур. Так само при реформуванні духовної освіти, акцент робився на посилення дисципліни та нагляду. Конкретні приклади чіткого підпорядкування можна виявити, розглянувши детальніше статут духовних семінарій, виданий у 1884 р.⁴⁸ Аналізуватися він буде у зіставленні з семінарським статутом 1867 р. виданим за правління Олександра II⁴⁹. Раніше дослідники вже характеризували зміни наведені нижче, тож подане далі детальне порівняння двох документів є важливим в контексті демонстрації вказаних у першому розділі тенденцій, проте не є новаторським твердженням автора.

Основні нововведення розділу із загальними вказівками⁵⁰:

- У 4 параграфі (ст. 1*), де перелічується основний персонал семінарій (ректор, інспектор, викладачі тощо), вводиться посада

⁴⁸ Уставы православных духовных семинарий и училищ. Высочайшее утверждение 22 Августа 1884 года, с относящимся к ним постановлениями Святейшего Синода. – Санкт-Петербург, 1888. – 209 с.

⁴⁹ Полное собрание законов Российской империи. – 2. – Т. 42, № 44571.

⁵⁰ Уставы православных духовных семинарий и училищ. Высочайшее утверждение 22 Августа 1884 года, с относящимся к ним постановлениями Святейшего Синода. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 1 – 4.

* Далі для зручності номери сторінок Уставу будуть вказуватися в дужках.

духовника, який за сумісництвом є священником семінарської церкви. Вона була створена для посилення наставницького нагляду за вихованцями, для яких духовник мав стати основним вихователем та пастором.

- Із 13 параграфу (ст. 4), в якому йдеться про подальші навчальні чи професійні перспективи випускників, зникає твердження про можливість звільнення із духовного відомства (хоча формально така можливість лишається). Даний пункт прибрали із статуту у зв'язку із величезною кількістю переходів випускників духовних навчальних закладів на державну службу (згадаємо московську статистику 1882 р. із лише 40% активно задіяного у своїй сфері духовенства).

Нововведення із розділу про владу єпархіального архієрея відносно семінарії⁵¹:

- У 14 параграфі (ст. 5), де коротко описуються функції єпархіального архієрея у справах духовних семінарій, особлива увага приділяється його обов'язку спостерігати «за направленням викладання та учнівським вихованням». По-перше, ця вставка з'явилася в статуті у зв'язку з пріоритетністю нагляду саме за моральною складовою семінарського виховного порядку. В подальшому ці учні (займаючи посади церковно- чи священнослужителів, виступаючи в якості проповідників для мирян та вчителями для семінаристів) мають бути прикладами для наслідування, а також ефективно виконувати функцію захисників соціального порядку. По-друге, твердження про обов'язковий нагляд за направленням викладання вказує на збільшення

⁵¹ Уставы православных духовных семинарий и училищ. Высочайшее утверждение 22 Августа 1884 года, с относящимся к ним постановлениями Святейшего Синода. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 5 – 8.

важливості характеру тих тверджень, котрі викладачі мають донести до вихованців. Тобто, раніше між вчителями та учнями встановлювався зв'язок, збудований скоріше на передачі викладачами знань, котрі так чи інакше пропускалися крізь їхній власний досвід та світогляд. Проте даний пункт вже декларує існування певного чітко встановленого курсу, в межах якого має викладатися інформація. Тут можна помітити тенденції до універсалізації трансльованого знання.

Нововведення із розділу про ректора семінарії⁵²:

- Із 23 та 24 параграфів (ст. 8) видно, що була змінена процедура призначення на пост ректора семінарії. Раніше, що було задекларовано в статуті 1867 р., ректор обирався Святійшим Синодом між двома кандидатами, запропонованими Правлінням семінарії. В той час архієрей міг пропонувати іншу кандидатуру у випадку незгоди з вибором Правління⁵³. Натомість в статуті 1884 р. вводиться новий порядок. Саме єпархіальний архієрей має пропонувати одного або двох кандидатів на посаду ректора, а за Святійшим Синодом залишається прерогатива затвердити, або ж обрати іншу особу на пост. Таке нововведення пов'язано із прагненням нової влади зменшити самотійність духовних навчальних закладів, котра була їм надана за Олександра II. Натомість встановлюється чітка підзвітність та посилюється контроль.
- У примітці до 26 параграфу (ст. 8 – 9) зазначається, що окрім встановленої раніше можливості для ректора бути настоятелем у семінарському монастирі, він також має право бути членом

⁵² Уставы православных духовных семинарий и училищ. Высочайшее утверждение 22 Августа 1884 года, с относящимся к ним постановлениями Святейшего Синода. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 8 – 11.

⁵³ Полное собрание законов Российской империи. – 2. – Т. 42, № 44571. – С. 499.

комітетів по управлінню міськими і громадськими бібліотеками та займати посаду голови комітету єпархії по церковно-приходським школам. Цей пункт також є демонстрацією факту посилення контролю у сфері освіти, проте в даному випадку спостерігаємо поширення підзвітності на нижчі щаблі системи. У зв'язку з цим, доволі легко простежити схему влаштування бюрократичного механізму.

- У 28 параграфі (ст. 9), де коротко описуються обов'язки ректорів щодо семінарій, з'являються нові уточнення. По-перше, ректор має «спостерігати за точним виконанням затверджених програм, за вчасним закінченням встановлених курсів викладання в кожному класі». Тобто тут, знову ж таки, робиться акцент на формалізації навчання. По-друге, формулювання «направляти діяльність наставників на досягнення однієї спільної мети», висловлене в статуті 1867 р.⁵⁴, у 1884 р. змінюється на більш чітке: «направляти діяльність наставників на досягнення спільної мети *семінарської освіти*». По факту, в обох фразах заховано однаковий сенс, проте останній виключає можливість різночитань, оскільки в 1 параграфі (ст. 1) чітко вказано, що основна суть духовних семінарій полягає у вихованні юнацтва до служіння Православній Церкві. Цим уточненням підкреслюється, що мета у семінарського виховання є лише одна і вона неминуче веде до служіння в духовному відомстві.

Нововведення із розділу про інспектора семінарії⁵⁵:

- Із 38 параграфа (ст. 11) видно, що була змінена процедура призначення на пост інспектора семінарії. Раніше, що було задекларовано в статуті 1867 р., інспектор обирався на зборах

⁵⁴ Полное собрание законов Российской империи. – 2. – Т. 42, № 44571. – С. 500.

⁵⁵ Уставы православных духовных семинарий и училищ. Высочайшее утверждение 22 Августа 1884 года, с относящимся к ним постановлениями Святейшего Синода. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 11 – 14.

Правління семінарії. Після того кандидатура представлялася єпархіальним архієреєм Святійшому Синоду для затвердження⁵⁶. Натомість в статуті 1884 р. вводиться новий порядок. Тут інспектор призначається Святійшим Синодом за представленням єпархіального архієрея. Як бачимо, подібна процедура призначення на посаду була введена і для ректора. В цьому випадку можна констатувати урізання прав та обов'язків семінарського Правління.

Нововведення із розділу про помічника інспектора семінарії⁵⁷:

- У 49 параграфі (ст. 14) знову вбачаємо зміни в процедурі обрання на управлінський пост. В статуті 1867 р. було задекларовано обрання помічника інспектора архієреєм єпархії за представленням семінарського ректора та інспектора. Також кандидат на дану посаду мав пройти випробувальний термін впродовж трьох місяців⁵⁸. Згідно зі статутом 1884 р. обирати помічника інспектора на початку навчального року мали академічні Ради, а затвердження все ще залишалося за Святійшим Синодом. Якщо потреба обрати помічника інспектора виникала посеред року, то кандидатура затверджувалася обер-прокурором за поданням навчального Комітету.

Нововведення із розділу про викладачів семінарії⁵⁹:

- У 56 параграфі (ст. 16 – 17) процедура обрання на пост викладача змінюється за ідентичною схемою, що і обрання помічника інспектора. Як бачимо, широке залучення таких органів як

⁵⁶ Полное собрание законов Российской империи. – 2. – Т. 42, № 44571. – С. 500.

⁵⁷ Уставы православных духовных семинарий и училищ. Высочайшее утверждение 22 Августа 1884 года, с относящимся к ним постановлениями Святейшего Синода. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 14 – 16.

⁵⁸ Полное собрание законов Российской империи. – 2. – Т. 42, № 44571. – С. 501.

⁵⁹ Уставы православных духовных семинарий и училищ. Высочайшее утверждение 22 Августа 1884 года, с относящимся к ним постановлениями Святейшего Синода. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 16 – 29.

академічні Ради та навчальні Комітети вказують на посилення зв'язків між різними рівнями навчальних закладів. Студенти академій через такі органи часто розподілялися на посади помічників інспекторів та власне викладачів у духовні семінарії. Це забезпечувало такий собі обіг кадрів, а також, оскільки влаштування студентів на державну службу було небажаним, працевлаштовувала випускників академій на посади духовного відомства.

Нововведення із розділу про решту посадових осіб⁶⁰:

- У 66 та 67 параграфах (ст. 29) ширше пояснюються обов'язки духовника – нововведеної посади, котра вже згадувалася вище. Обирається він серед числа єпархіального духовенства за такими критеріями: досвід у духовному житті та знайомство із життям семінарських вихованців. В його обов'язки входить: здійснення богослужінь в семінарській церкві, сповідь вихованців семінарії та ведення з ними духовних бесід. Таким чином вперше була виокремлена особа, котра на пряму має займатися моральною стороною виховання учнів, їх направленням на «путь істинний». Цим ще раз підкреслюється важливість «нравственного» виховання у сфері духовної освіти.

Нововведення із розділу про Правління семінарії⁶¹:

- У 92 параграфі (ст. 33) помічаємо зміни у складі присутніх на педагогічних зібраннях. За статутом 1867 р. там мали бути: ректор (в якості голови), інспектор, *сім* представників викладацького складу, а також три представники єпархіального священництва⁶².

⁶⁰ Уставы православных духовных семинарий и училищ. Высочайшее утверждение 22 Августа 1884 года, с относящимся к ним постановлениями Святейшего Синода. – Санкт-Петербург, 1888.. – С. 29 - 33.

⁶¹ Там само. – С. 33 – 52.

⁶² Полное собрание законов Российской империи. – 2. – Т. 42, № 44571. – С. 504.

Натомість у статуті 1884 р. зазначено, що має бути лише *три* представники викладацького складу та два – єпархіального священництва. При тому, викладачі мають призначатися не на головному зібранні, як це було раніше, а безпосередньо єпархіальним архієреєм. Цей факт зі скороченням викладацького представництва яскраво демонструє перерозподіл міри відповідальності за управління семінарією. Ректор та інспектор стали особисто контролювати та звітуватися про справи в навчальному закладі, в той час як раніше існувала скоріше колективна відповідальність, де величезну роль грав саме викладацький склад.

- З даного розділу були виключені будь-які параграфи про виборні справи. Як вже згадувалося вище, Правління було повністю позбавлене цієї прерогативи. Представлення кандидатів лягло на плечі єпархіального архієрея, а обов'язок затвердження залишився за Святійшим Синодом.

В розділі про прийом учнів у семінарію простежується одна і та ж тенденція – пом'якшення умов вступу, що стало одним із наслідків гострої нестачі освічених духовних кадрів⁶³. Тому далі перерахуємо параграфи, котрі заторкнули дану проблему:

- У 4 пункті 109 параграфу (ст. 53) дозволяється семінаріям приймати назад вихованців, котрі вибули із духовного відомства для вступу у світські навчальні заклади. Все це має відбуватися не пізніше ніж за місяць після початку навчального року. «Блудний син» також має засвідчити, що мав гарну поведінку до звільнення із семінарії.

⁶³ Уставы православных духовных семинарий и училищ. Высочайшее утверждение 22 Августа 1884 года, с относящимся к ним постановлениями Святейшего Синода. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 52 – 59.

- У 112 параграфі (ст. 54) вказується на обов'язковий огляд вступників семінарським лікарем. Перша примітка розширює даний параграф та пояснює з якими конкретно хворобами не дозволено вступати до семінарії. Як бачимо, семінарське Правління має надавати доступ до навчання «слабогрудим, малокровним, з деякими вадами слуху та зору», оскільки ці недуги не складають серйозних перешкод для проходження курсу. До появи такого доповнення, лікар самостійно робив висновок про можливість того чи іншого вступника пройти навчання в семінарії.
- У 114 параграфі (ст. 56) було розширено можливий вік для вступу в перший клас семінарії. Якщо у статуті 1867 р. вказується проміжок від 14 до 16 років⁶⁴, то в статуті 1884 р. маємо від 14 до 18 років.
- У 116 параграфі (ст. 57) випускникам духовних училищ дозволяється вступати в семінарії без проходження екзаменів. Вони мають лише засвідчити видане їм свідоцтво, де позначається їх право на вступ у семінарію. Іспит же мають складати лише вихідці із училищ інших єпархій, вихідці із навчальних закладів інших відомств, також ті вступники, котрим за якихось причин не було видане свідоцтво, або ж ті, хто перебував на домашньому навчанні. Варто зазначити, що таке послаблення прямо впливало і на загальний інтелектуальний рівень учнівського складу семінарій. Хоча вступ до семінарії відрізнявся відносною легкістю, то подальше навчання вже складало певну проблему. Далеко не для всіх бажаючих вступати до академій знаходилися місця. Тож, окрім неавторитетності церковної служби, причинами виходу із духовної відомості могли стати подібні тривіальні причини, оскільки учні,

⁶⁴ Полное собрание законов Российской империи. – 2. – Т. 42, № 44571. – С. 506.

котрі бажали навчатися далі, проте не змогли вступити до академій, часто подавалися до світських університетів.

- Підвищення ролі єпархіального архієрея також простежується у цьому розділі. У 118 параграфі (ст. 59) значиться, що при виникненні ситуації рівності балів та нестачі вакансій серед вступників під час здачі екзаменів, остаточне рішення має приймати саме єпархіальний преосвященний. У статуті ж 1867 р. постановлювалося вирішувати це питання простим жеребом⁶⁵.

Нововведення із розділу про навчання в семінарії⁶⁶:

- У 120 параграфі (ст. 59) наведено дещо змінений перелік семінарських дисциплін. По-перше, було додано історію та викриття руського розколу в якості окремої дисципліни, а також до вивчення богослов'я, окрім «основного, догматичного і морального», було додано «викривальне». Тут бачимо, що до проблеми розколу почали ставитися серйозніше, вважаючи це за пряму конкурентну силу основній Православній Церкві, що було небезпідставним, оскільки за статистикою, вага православного населення в 60-90-ті роки складала 70-80%⁶⁷. По-друге, з програми були прибрані німецька та французька мови (як обов'язкові, бо раніше вихованці мали обрати один із них для вивчення, натомість в статуті 1884 р. вони прописані на ряду з івритом як факультативні), а також тригонометрія та початки космографії. Тут простежується переорієнтація пріоритетів у навчанні. Обер-прокурор Костянтин Побєдоносцев робив ставку на розвиток виконавчих кадрів, але аж ніяк не на формування інтелектуальної

⁶⁵ Полное собрание законов Российской империи. – 2. – Т. 42, № 44571. – С. 506.

⁶⁶ Уставы православных духовных семинарий и училищ. Высочайшее утверждение 22 Августа 1884 года, с относящимся к ним постановлениями Святейшего Синода. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 59 – 78.

⁶⁷ Федоров В. А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период (1700–1917). – Москва: Русская панорама, 2003. – С. 225.

верхівки суспільства. Акцент на розвитку практичної діяльності також підтверджується фактом облаштування початкових шкіл при семінаріях, аби учні 5 та 6 класів практикувалися в них у викладанні. У примітці до даного параграфу акцентується увага на особливій важливості церковних співів та читань, оскільки основною метою семінарського виховання було саме створення досвідчених проповідників та пастирів, котрі зможуть впливати на мирян, «збуджувати в них благочестиве відчуття православного народу».

Нововведення із розділу про моральне та фізичне виховання в семінарії⁶⁸:

- У 2 пункті 150 параграфу (ст. 81) значиться заборона на утримання семінаристами будь-якої вогнепальної чи іншої зброї. Через це інспекторам було наказано як можна частіше оглядати приміщення, де живуть вихованці, а також їх речі. Окрім того, було вказано встановити постійний нагляд за самими учнями. Таке нововведення свідчить про наявність реальної загрози появи подібних інцидентів, а також вказує на те, що випадки знаходження зброї серед речей семінаристів вже траплялися.
- У додатку до 151 параграфу (ст. 82) вказується на ще одну заборону, котра стосується участі вихованців у публічних зібраннях. А саме: 1) допуск до панахид, присвячених особам, котрі не стосуються за своїм родом занять духовних навчальних закладів, здійснюється тільки за спеціальним дозволом; 2) учням забороняються пожертви та вклади у будь-яку сферу, котра не стосується духовного навчального закладу. Ці пункти також свідчать про певну активізацію участі вихованців у різних сферах, що лежать поза

⁶⁸ Уставы православных духовных семинарий и училищ. Высочайшее утверждение 22 Августа 1884 года, с относящимся к ним постановлениями Святейшего Синода. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 78 – 83.

межами семінарій, ба більше, поза компетенцією духовного відомства.

- Окрім основного тексту статуту, в прилозі значиться додатковий указ Святійшого Синоду від 30 листопада 1883 р., що розкриває питання способів підвищення морально-релігійного виховання в православних духовних навчальних закладах⁶⁹. Фактично в ньому описуються міри для залучення вихованців до більш діяльного церковного життя, аби розвивати в них навички читання церковнослов'янською, а також забезпечити знання статуту, молитов та церковних співів. Серед способів до залучення виділяються такі: єпархіальний архієрей має донести до батьків семінарських вихованців, аби вони наглядали за власними дітьми, залучали їх до виконання церковнослужительських обов'язків під час богослужінь; за сприянням всіх наставників, учням мали прививатися любов і повага до священних дійств та статутів; викладачі, в свою чергу мали надавати приклад для вихованців, тощо.

Нововведення із розділу про приміщення і утримання учнів семінарії⁷⁰:

- У додатку до 152 параграфу (ст. 83) вказується, що без спеціального дозволу інспекції, вихованцям, котрі знаходяться на казенному утриманні, забороняється покидати гуртожитки навіть у вільний від навчання час. Цей пункт підтверджує факт введення суворішого нагляду за учнями, котрий поширюється не лише на навчальні години, але і на час дозвілля вихованців.

Тож, станом на 1884 р. перед Олександром III та владною верхівкою загалом, стояла проблема наявності революційно налаштованих груп серед

⁶⁹ Уставы православных духовных семинарий и училищ. Высочайшее утверждение 22 Августа 1884 года, с относящимся к ним постановлениями Святейшего Синода. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 100 – 103.

⁷⁰ Там само. – С. 83 – 90.

населення, ба більше, деякі з їх представників належали до духовного відомства. Окрім того, Православна Церква, на яку серед іншого, спиралося самодержавне управління імперією, стрімко втрачала авторитет, а разом з тим кадри та інтелектуальну вищість. Обравши консервативний шлях для вирішення вказаних проблем, формувався розглянутий в даному розділі статут. Саме тому в багатьох пунктах можна помітити відголоски принципів, котрі сповідував колись Микола I, а саме – ідеал близькості духовенства до "простого народу", важливість у першу чергу їх практичних вмінь. Негативна сторона вибору такого курсу виявлялася в тому, що вона не робила служіння в духовному відомстві привабливішим для потенційних церковно- та священнослужителів, а навпаки, посилюючи підзвітність та контроль, відлякувала своєю суворістю.

Після порівняння двох статутів – 1867 р., виданого за правління Олександра II в рамках ліберального курсу та 1884 р., виданого за правління Олександра III в рамках курсу консервативного, робимо такі висновки: 1) введені зміни так чи інакше корелювали з політичною ситуацією в державі; 2) реформи торкнулися усіх рівнів функціонування духовних навчальних закладів: від повноважень Правління – до дисциплін, що вивчалися учнями; 3) підвищилася важливість «нравственного» виховання семінаристів, вплив на дану сферу здійснювався в тому числі за рахунок введення нової посади – духовника, а також шляхом постійного стеження за вихованцями як у навчальний, так і вільний час; 4) значно посилюється вплив єпархіального архієрея на всі щаблі управління, натомість урізаються самоврядні та виборні начала; 5) укріплюється підзвітність між різними рівнями навчальних закладів: академії тісніше співпрацюють із семінаріями (в тому числі через розподілення кадрів), а семінарії відповідно контролюють училища; 6) у зв'язку із стрімкою втратою кадрів, пом'якшуються умови прийому до семінарій; 7) за посередництвом деяких змін у навчальній програмі, а також підкреслення важливості навичок церковних читань та співів, встановлюється

акцент на вихованні із семінаристів зразкових проповідників та пастирів, котрі зможуть духовно впливати на мирян та вселяти їм почуття єдності «православного народу».

Основне питання даної роботи полягає в тому, як подіяли нововведення на семінаристів? Це ми спробуємо простежити в наступному та останньому розділі, що присвячений оцінці ефективності втілення даних правил на місцевому ґрунті.

Розділ III. Реалізація державної політики на місцевому ґрунті.

Полтавська духовна семінарія

Не варто також забувати, що так само як духовна освіта слугує в даній роботі як приклад інструменту виховання держави, проте насправді її функції та роль можна розглядати ще з безлічі різних інших ракурсів, так і фактичне відображення ґрунту, на котрий потрапляють ці реформи, а також оцінка їх ефективності, є лише одним із способів дослідження даного тематичного поля. З тим же успіхом, духовна освіта, а конкретно простір духовних семінарій може розглядатися не лише з точки зору «приймача», але і в якості «ініціатора». В даному випадку ми маємо справу із циклічністю та взаємопов'язаністю між собою процесів, що відбуваються на різних рівнях в історії. В даному розділі йтиметься про Полтавську духовну семінарію як про поле на яке потрапляють імперські тенденції і на базі якого можна дослідити їхнє заломлення та модифікації. З часів правління Олександра II, вихованці семінарій також були повноцінними діячами в даному контексті (як під час навчання так і після його закінчення), не виключаючи й їхню функцію як одного із джерел проблем, котрі призвели до створення певного характеру реформ.

В контексті даної роботи, дослідження масштабів опозиційних дій серед учнів духовних семінарій та якості дотримання встановлених статутом норм, буде використано задля віднайдення відповіді на таке питання: як працювали введені разом із реформами міри та чи вдалося владі за допомогою вищевказаних інструментів дістатися до найважливішого – розумів людей та прихилити їх на бік «правильних» з точки зору влади цінностей? Загальні цифри, наведені істориком Борисом Мироновим є невтішними, проте відповідаючи на питання, котре стосується не лише сухих фактів, але й такого явища як людський розум та самоусвідомлення, важливо поглянути на події як глобально, так і з мікроісторичної перспективи. Тому третій розділ даної дипломної роботи присвячено конкретному осередку духовної освіти –

Полтавській духовній семінарії, а саме дослідженню настроїв, що панували серед її студентства в період між 1884 та 1905 роками, керуючись конкретними випадками, що траплялися в цей час, а також з'ясувати як виконувалися поставлені статутом задачі на місцях.

3.1. Настрої семінаристів після реформи 1884 р.

Перш ніж говорити про опозиційні настрої вихованців семінарії, варто звернути увагу на статистичні дані їх залучення до підпільної діяльності та підтримки українського і революційного рухів. В досліджуваний період 1884 – 1905 рр. кількість учнів Полтавської семінарії трималася в межах від 354 осіб в 1889 – 1890 н. р.⁷¹ до максимальної цифри в 510 осіб в 1897 – 1898 н. р.⁷² Зміни в кількості учнів відбувалися плавно та залежали великою мірою від кількості вступників у зазначені роки. За даними розрядних списків, виключення із семінарій відбувалися рідко (в середньому 4 особи на рік), частіше, у випадку неуспішності, учнів залишали на повторне проходження курсу. Із причин виключення із семінарії у 93% випадків значиться «малоуспішність» та «звільнення за проханням». Декілька разів з'являється помітка «звільнено» без будь-яких пояснень і лише два рази у розрядних списках вказується «невідповідність поведінки» як причина позбавлення статусу семінарста. Попри це, варто зазначити, що учні, котрі були виключені із семінарії протягом навчального року, а не після проходження фінальних екзаменів, у розрядних списках не вказуються. Це можна перевірити порівнюючи 1901 – 1902 н. р.,⁷³ коли відбувся один із наймасштабніших

⁷¹ Разрядный список учеников Полтавской духовной Семинарии, составленный Правлением оной после экзаменов в конце 1889-90 учебного года // ПЕВ. – 1890, оф. ч. - №14. – С. 586 – 601.

⁷² Разрядный список учеников Полтавской духовной Семинарии, составленный Правлением оной после экзаменов в конце 1897-1898 учебного года // ПЕВ. – 1898, оф. ч. - №19. – С. 477 – 484.

⁷³ Разрядный список учеников Полтавской духовной Семинарии, составленный Правлением оной после экзаменов в конце 1901-1902 учебного года // ПЕВ. – 1902, оф. ч. - №19. – С. 459 – 473.

студентських виступів, про що йтиме мова далі, з попереднім 1900 – 1901 н.р.⁷⁴ Загальна кількість студентів виросла в другий рік на 15 осіб. Кількість вихованців, що зникли з розрядних списків, становить 16 осіб, серед яких активісти Симон Петлюра та Пилип Капельгородський. Даний огляд дозволяє зробити висновок, що факт участі семінаристів в українському русі та революційних діях є беззаперечними, проте частка таких активістів відносно загальної кількості учнів не перевищувала 5% (судячи з неспокійного 1902 р.).

Тож, джерельною базою даного підрозділу слугуватимуть жандармські звіти, написані в досліджуваний період. Перевірятимуться вони на наявність згадок про революційну діяльність семінаристів. Так ми дізнаємося чи було виховання, надане в семінаріях, ефективним і яким чином воно взагалі формувало світогляд вихованців.

Перш ніж перейти до самих джерел, варто коротко окреслити особливості поліційного нагляду в час правління Олександра III та Миколи II. Вище вже зазначалося, що в 1881 р. було видано «Положення про міри охорони державного порядку», котре наділяло губернаторів правом реалізовувати посилену охорону в період політичної кризи. Згідно з ним, представники жандармерії і поліції могли будь-де і будь-коли проводити обшуки та затримувати протягом двох тижнів кожну особу, що підозрюється в здійсненні державного злочину.⁷⁵ Окрім того, сам механізм структури нагляду був побудований таким чином, аби фіксувати та реагувати на найменші зміни та події в революційному таборі. Цьому слугувала налагоджена система обліку, групування інформації, а також її обмін між закладами.⁷⁶

⁷⁴ Разрядный список учеников Полтавской духовной Семинарии, составленный Правлением оной после экзаменов в конце 1900-1901 учебного года // ПЕВ. – 1901, оф. ч. - №20. – С. 526 – 542.

⁷⁵ Политическая полиция и политический терроризм в России (вторая половина XIX – начало XX века). Сборник документов. – Москва, 2001. – С. 17.

⁷⁶ Там само. – С. 18.

Фіксувалися найменші деталі: наприклад, переміщення осіб, що знаходилися під таємним наглядом поліції («Колишній студент, що перебуває під таємним наглядом, прибув 12 минулого жовтня із м. Лубен в с. Рокіти...»⁷⁷ тощо). У зв'язку з цим, до нас дійшла величезна кількість поліційної документації, а саме рапорти, списки осіб що знаходяться під «гласним» і «негласним» наглядом, або ж списки осіб, що зчинили політичні чи неполітичні злочини тощо. В даній роботі особливу цінність представляють документи про осіб, що зчинили політичні злочини та знаходяться під таємним наглядом. Такі документи дозволяють не лише зробити певні висновки про діяльність революційних груп, але і оцінити роботу поліції, її можливості та навички стеження. В контексті даної роботи, ці характеристики поліційного нагляду прямо впливають на загальну ефективність їх боротьби із протестною діяльністю.

Звертаючись до джерел, варто зазначити, що частка студентів та колишніх студентів вищих навчальних закладів серед осіб, вказаних у списках таємного нагляду, є доволі вагомою. Наприклад, у подібному обліку по Полтавській губернії, датованому 1890 роком, значиться 45 осіб, серед яких 13, тобто близько 30%, значиться як «бывшие студенты»⁷⁸. Така тенденція зберігається і в інших документах протягом зазначених років, де найчастіше згадуються Московський, Санкт-Петербурзький та Харківський університети (мова йде саме про Полтавську губернію). З огляду на цей факт, можна зробити декілька висновків: по-перше, вищі навчальні заклади (і світські і духовні) були сприятливим простором для процвітання революційних настроїв, а по-друге стає зрозуміло, що велика кількість осіб продовжувала протестну діяльність і після випуску з університету.

Деякі студенти були вороже налаштовані до державного устрою, більше того, невдоволення сягало тої критичної позначки, коли від слів вихованці

⁷⁷ ДАПО. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 300.

⁷⁸ ДАПО. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 16 – 17.

переходили до прямої дії, адже причиною знаходження під таємним наглядом якраз і була «суперечлива» на погляд влади діяльність (участь у гуртках, видання газет, проведення пікетів тощо). Часто бувало й так, що нагляд за особою встановлювався ще з часів її навчання у закладах середньої освіти. В даному випадку семінаріях, на чому далі зупинимося детальніше.

Один із показових матеріалів було знайдено на сторінках списку студентів Київського університету св. Володимира, що знаходилися під таємним наглядом поліції⁷⁹. Список формувався із включенням такої інформації: ім'я, походження, вік та короткий текст, що містить у собі перелік ворожих діяльностей, якими займався суб'єкт, а також невеликий опис його політичних поглядів. Цікавим видається запис про колишнього студента Полтавської духовної семінарії – Пантелеймона Яценка. У рапорті зазначено, що йому 24 роки і він є вихідцем із родини священника. Таємний нагляд за ним був встановлений у липні 1882 р. «за те, що будучи у згаданому році вихованцем Полтавської духовної семінарії, він брав участь, разом із іншими вихованцями семінарії у виданні рукописного журналу "Пробудження"». Політичні погляди даного студента описані як українофільські. Як там далі вказується, Яценко «є неблагонадійний в політичному сенсі і постійно значився серед числа осіб, що належать народовольчій партії». Окрім того, департаментом поліції було віднайдено листування даного студента з вихованкою Бестужевських курсів – Олександрою Макєвою, котрі мали в собі твердження «предосудительного содержания».

Даний жандармський звіт наштовхує на певні міркування. По-перше, мова тут йде саме про вихідця із родини священника, окрім того, середня освіта, здобута ним в Полтавській духовній семінарії, свідчить про його виховання та формування в рамках духовного стану (в даний період не можемо говорити про цілковите перетворення на професійну групу). Це підводить нас до виокремлення особливих умов, котрі стосуються вихідців із духовного

⁷⁹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 837. – Спр. 113. – Арк. 3 – 20

відомства та за сумісництвом учасників революційного руху. Ці фактори також варто пам'ятати при подальшому розгляді документів, оскільки всі вони стосуватимуться саме цієї групи населення. Мова йде про особливості, що були розкриті в першому розділі, проте в контексті теми престижу Православної Церкви. А саме:

1) матеріальна незабезпеченість, що тяглася від покоління до покоління. Варто лише поглянути на умови, в яких мусили жити вихованці семінарій: голод, холод та епідемії стали буквально частиною їх повсякденного життя. Хронічна бідність стала одним із чинників, що породили в рядах духовенства бурхливе невдоволення державним устроєм та пануючою соціальною несправедливістю;

2) відсутність поваги серед населення до духовенства, що простежувалася на всіх рівнях – від звичайних міщан чи селян до інтелігенції. Це великою мірою було спричинено негнучкістю Церкви щодо модернізаційних процесів, що відбувалися в державі⁸⁰. Як вже зазначалося, це все працювало в комплексі – руйнувався престиж церкви, падав загальний інтелектуальний рівень духовенства, зникала віра в сакральність фігури царя. Одним словом, відкидалася традиція, на місце якої приходив більш актуальний та злободенний розум, заснований в першу чергу на фактичному досвіді, що, очевидно, шкодило як самій Церкві, так і її служителям;

3) не тільки соціальні проблеми, але так само духовні питання визначали невдоволення потенційних чи діючих служителів Церкви по відношенню до органів влади. Падіння престижу виявлялося не лише у фактичних, але і моральних, сакральних та загалом ідеологічних наслідках. Віра у цінності свободи, рівності, загальної справедливості, співдружності тощо, затьмарювала ті знання та ідеї, що проповідувала Православна Церква, тим

⁸⁰ *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2 т. – Санкт-Петербург, 2000. – Т. 2. – С. 284.

паче, що вона все ще залишалася основною підтримкою принципу самодержав'я як основи існування Російської імперії, а отже спиралася в першу чергу не на церковні канони, а на політичні пріоритети. Тож такий занепад духовного побуту та самого Православ'я обурював також і аскетично вихованих, ревних служителів Церкви.

Повертаючись до аналізу документу, звернемо увагу на другий акцент, розміщений у рапорті. А саме участь студента у виданні, разом з іншими вихованцями семінарії, рукописного журналу «Пробудження». Цю діяльність, як і іншу, описану в документі, можна умовно класифікувати як мирну та ненасильницьку, що відносить нас до розбору саме такого виду опозиційної активності. Що ж до самого журналу, за відсутності будь-яких інших свідчень про його існування, а також збережених екземплярів, можна робити висновки про його зміст лише судячи з назви. Слово «пробудження», ймовірно, вжите тут у контексті відродження саме українського руху, яке могло мати як політичне так і культурне значення. На користь цього твердження свідчить також інформація в рапорті, де Пантелеймона Яценка називають українофілом

Що ж до кількості примірників чи місць його поширення (лише семінарія, чи й жителі міста тощо) залишається тільки здогадуватись. Єдине що, сам спосіб створення журналу – написання його вручну – вказує на неможливість розширення видавництва до більш-менш вагомих масштабів (звернемо увагу також на ранній час її створення – 1882 р.). Цікавою видається сама група вихованців, що стояла за справою видання журналу – скоріш за все це було об'єднання семінаристів, що характеризувалося наявністю колективної ідентичності, а також спільних ідей та поглядів на певні політичні питання. Це вже свідчить про можливість існування певного громадського формування, гуртка в стінах семінарії.

Однак, це не є єдиним випадком створення журналу в Полтавській духовній семінарії. Більш гучна справа мала місце на рубежі XIX – XX ст. Йдеться про видання журналу «Розсвіт» за ініціативи «Українського гуртка

полтавських семінаристів», про що дізнаємося із переписки між полтавським поліцеймейстером і духовною семінарією, що відбувалася із 18 квітня 1906 р. до 1 грудня 1907 р.⁸¹ Хоча переписка виходить за хронологічні рамки даної роботи, самі події мали місце починаючи приблизно із 1898 р., коли даний гурток почав формуватися. Із документа дізнаємося, що журнал писався та копіювався за допомогою гектографа, що дозволяло видавцям поширювати примірники як серед семінаристів, так і серед жителів міста. Стосовно його вигляду у звіті вказується, що «журнал доволі об'ємний, із рожевою обкладинкою, на якій зображена малоросійська хата». ⁸² Малюнок на обкладинці певною мірою відображає зміст журналу, а також вказує на українофільський ідеологічний напрям у поглядах членів гуртка. Тож, беручи до уваги свідчення про студентську видавничу діяльність за 1882 та 1900 роки, можна зробити висновок, що основні настрої та політичні погляди вихованців завжди розвивалися в контексті українського руху. На це ще вказує назва надана вищезгаданому гуртку в іншому поліційному документі⁸³, звучить вона так: «кружок Революционеров Украинской социал-демократической Полтавской семинарской партии». Згадаємо також ремарку поліції про Пантелеймона Яценка, котрий «постійно значився серед числа осіб, що належать народовольчій партії».

Тож, окрім зовнішнього вигляду журналу «Розсвіт», відомі також два основні його автори та ініціатори створення – Сергій Бабаков і Пилип Капельгородський. Перед вступом до Полтавської духовної семінарії вони навчалися в Миргородському училищі, де видавали рукописні буклети «Сьогодні». ⁸⁴ Пилип Капельгородський залишив по собі низку літературних творів, був поетом, публіцистом та громадським діячем. Він навчався в семінарії між 1897 та 1902 роками, проте був виключений, а згодом

⁸¹ ДАПО. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 60. – 33 арк.

⁸² ДАПО. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 19.

⁸³ ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 41.

⁸⁴ *Ревежук В.* Перші українські юнацькі організації Полтавщини на початку ХХ століття // *Рідний край.* – 2011. – №2 (25). – С. 190.

заарештований у зв'язку із участю в революційних гуртках, та створенням буклетів під час селянських заворушень в Полтавській та Харківській губерніях.⁸⁵ Його подальша доля та активна участь у революції 1905 – 1907 рр. також вказує на те, що часто студенти, будучи частиною революційної діяльності в навчальному закладі, не припиняли її і після його закінчення (чи в даному випадку виключення).

Інформацію про обставини видання журналу знаходимо також у звітах департаменту поліції про «дружину соціалістів-революціонерів» датованих другою половиною 1905 р.⁸⁶ Там вказується, що семінаристи поширювали серед жителів міста буклети із проханням про фінансову підтримку для випуску їх журналу. Ця інформація свідчить про те, що видання дійсно циркулювало не лише у стінах семінарії, а й розповсюджувалося серед містян.

Можна також припустити, що семінарське підпільне видавництво було основним джерелом поширення революційної та загалом забороненої на той час літератури. Про це свідчить також факт копіювання за допомогою гектографа та подальшого розповсюдження творів Тараса Шевченка, а також інших брошур із піснями та віршами серед решти представників полтавського студентства (Кадетський корпус, гімназії, училища тощо).⁸⁷ Тож, у підсумку зазначимо, що існує принаймні два документально підтверджені факти видання журналів політичної тематики, що орієнтувалися на ідеї соціал-демократії.

Зважаючи на те, що перший журнал писався до введення нового статуту, а другий вже після нього, можна констатувати низьку ефективність даних реформ з точки зору впливу на повне замирення студентських рухів та повернення їх до життя за старими порядками. Попри це варто також звернути увагу на активізацію протестної діяльності незадовго після приходу до влади

⁸⁵ Енциклопедія історії України: У 10 т. – Київ, 2007. – Т. 4. – С. 87 - 88.

⁸⁶ ДАПО. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 30.

⁸⁷ ДАПО. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 21.

Миколи II, тоді як в часи правління Олександра III, згадок про існування подібних масштабних громадських формувань немає. Тож, в цей проміжок часу хоча і не можна говорити про цілковиту нейтралізацію джерела проблем, проте активні вияви революційної діяльності дійсно вдалося призупинити. Залежало це від низки факторів, серед яких звичайно грає роль посилений поліцейний нагляд, а також закріплена система контролю у сфері духовної освіти.

Після розгляду видавничої діяльності в семінарії, звернемося тепер до теми самого «Українського гуртка полтавських семінаристів». Як вже зазначалося вище, його було засновано приблизно в 1898 р., і протягом існування до гуртка долучилося близько 40 осіб⁸⁸.

Судячи з журналу та літератури, що видавалися гуртківцями, а також даних з архівних документів про слідчі справи на Полтавщині⁸⁹, можемо робити певні висновки про діяльність даної організації. Як бачимо, семінаристи читали заборонені твори української літератури, зокрема поезію Тараса Шевченка, а також вивчали інші пісні та вірші на революційні теми. Книги, заборонені цензурою, надходили із Галичини (де друкувалися, або ж надходили туди з-за меж імперії – наприклад Швейцарії)⁹⁰. Окрім семінаристів, до гуртка також входили вихідці з інших навчальних закладів. Тобто, до членства залучалася немала кількість інтелектуальних осередків та ширше коло полтавських громадських діячів.

До зовнішніх ініціаторів створення гуртка належав політичний діяч – Михайло Русов, виходець із відомої родини Русових (батько: Олександр – громадський діяч, етнограф⁹¹; мати: Софія – громадська діячка, педагог, засновниця українського жіночого руху в Східній Україні⁹²). На той час

⁸⁸ ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 23.

⁸⁹ ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 78. – 132 арк.

⁹⁰ ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 41.

⁹¹ Енциклопедія історії України: У 10 т. – Київ, 2012. – Т. 9. – С. 381.

⁹² Там само. – С. 382.

Михайло навчався у Харківському університеті, проте часто навідувався до батьків у Полтаву, про що свідчать численні рапорти про переміщення осіб, що знаходяться під таємним наглядом поліції⁹³. У Полтаві квартира Русових була одним із епіцентрів збору громадських діячів та інтелігенції, в тому числі вихованців-активістів місцевих навчальних закладів⁹⁴.

Наявність комунікацій полтавських студентів із революційно налаштованою молоддю з інших міст підтверджується не лише фактом зв'язків із Харківським університетом. Тут також варто звернутися до вже згаданого студента університету св. Володимира, Пантелеймона Яценка, котрий вів листування із вихованкою Бестужевських курсів – Олександрою Макєєвою на революційні теми⁹⁵. Сам факт віднайдення даного листування органами поліції свідчить про неабияке їх втручання до життя осіб, що знаходяться під наглядом. Таке проникнення та стеження поліції за діяльністю студентів стане однією з причин заворушень у Полтавській духовній семінарії в 1902 р., про що далі йтиметься трохи детальніше.

Повертаючись до теми листування, Бестужевські курси – це жіночі курси в Санкт-Петербурзі, що функціонували між 1878 – 1918, а їх вихованки небезпідставно вважалися ідеалістками. Серед відомих випускниць: Надія Крупська, Анна Єлізарова-Ульянова, Конкордія Самойлова та багато інших політичних та революційних діячок.⁹⁶ Як бачимо, зв'язки між вихованцями різних навчальних закладів Російської імперії були досить щільними, більше того, різні загальностудентські страйки та зібрання у великих містах тільки скріплювали дану суспільно-політичну мережу. Наприклад, у 1899 р. в Санкт-Петербурзі відбувся студентський протест проти жорстокості поліції, на який

⁹³ ДАПО. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 223.

⁹⁴ Енциклопедія історії України: У 10 т. – Київ, 2012. – Т. 9. – С. 381.

⁹⁵ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 837. – Спр. 113. – Арк. 3 – 20

⁹⁶ Федосова Э. П. Бестужевские курсы – первый женский университет в России (1878 – 1918 гг.). – Москва, 1980. – С. 98 – 129.

з'їжджалася молодь зі всієї імперії⁹⁷. Можливо, на схожій акції і відбулася зустріч київського студента та петербурзької слухачки бестужевських курсів.

Тож, серед труднощів, що поставали перед духовною освітою у боротьбі з революційними настроями серед студентства, була якраз така консолідація активістів з різних сфер діяльності та різних навчальних закладів, оскільки через вказані мережі відбувався активний обіг ресурсів – починаючи з ідей та закінчуючи забороненою літературою.

Повертаючись до «Українського гуртка полтавських семінаристів» зазначимо також діячів, що складали його основу. Серед них: Прокіп Понятенко, Симон Петлюра, Микола Гмиря, Костянтин Шаревський, Іван Рудичів, Пилип Капельгородський та інші діячі⁹⁸. Всі згадані вихованці семінарії продовжували революційну діяльність і після випуску (виключення) з навчального закладу. Вказані постаті, а також деталі їх біографій вивчаються сьогодні багатьма дослідниками. Ба більше, деякі з діячів навіть стали символами, котрі сьогодні є частиною міфу про одвічну боротьбу народу за українську окремішність та незалежність.

Окрім читань забороненої літератури та видання журналу, члени гуртка також влаштовували таємні зібрання, де робилися різні доповіді, обговорювалися політика, ідеї, поезія та багато іншого. На одній із таких зустрічей, 19 лютого 1900 р. Микола Міхновський вперше оприлюднив маніфест «Самостійна Україна». Його промова під час презентації проекту програми партії стала ще одним із поштовхів для студентства об'єднатися у «вільну громаду» Революційної Української Партії (РУП), що і відбулося протягом 1900 року.⁹⁹

⁹⁷ Уортман Р. С. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. В 2 т. – Москва, 2004. – Т. 2: От Александра II до отречения Николая II. – С. 496.

⁹⁸ ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 41.

⁹⁹ Ревегук В. Перші українські юнацькі організації Полтавщини на початку XX століття // Рідний край. – 2011. – №2 (25). – С. 189.

Поряд із зустрічами для обговорення політичних тем, проходили також різноманітні літературні та музичні зібрання. Наприклад, 21 листопада 1905 р. відбувся один із таких вечорів, де лунали спершу церковні співи, а потім вихованці перейшли до виконання народних композицій та читання шевченківського «Заповіту». Відбувалося це в актовій залі семінарії. Приміщення було святково оздоблено українськими вишитими рушниками та портретами відомих історичних діячів.¹⁰⁰

Поряд із діяльністю всередині гуртка, відбувалися також конфлікти із Правлінням семінарії та єпархіальним архієреєм. Один із гучних виступів відбувся навесні 1902 р. Тоді вихованці (підозрюваними були якраз провідні діячі «Українського гуртка») створили петицію, в якій вимагали відмінити поліцейний нагляд та стеження за діяльністю студентів, додати до списку семінарських предметів українознавчі дисципліни, а також зачепили там спільну для всього студентства духовних навчальних закладів вимогу – повернути колишній, введений за Олександра II, вільний доступ до світських університетів. Документ підписали до 200 вихованців семінарії, при тому, що загальний обсяг студентів станом на 1901 – 1902 н. р. становить 481 особу¹⁰¹. З цього випливає висновок, що майже половина вихованців була незадоволена встановленими порядками в семінарії. Попри це, частка дійсно активного студентства не перевищувала 20 осіб. У відповідь Правління семінарії вжило досить жорстких заходів. Хоча, як вже зазначалося вище, Церква страждала від гострої нестачі професійних кадрів, через що виключення вихованців із семінарій мало відбуватися лише в надзвичайних випадках – все ж низку активістів та членів гуртка було позбавлено статусу семінаристів.¹⁰² Оскільки інспектор та ректор, за правилами статуту, особисто відповідали за справи в

¹⁰⁰ Ревежук В. Перші українські юнацькі організації Полтавщини на початку XX століття // Рідний край. – 2011. – №2 (25). – С. 190.

¹⁰¹ Разрядный список учеников Полтавской духовной Семинарии, составленный Правлением оной после экзаменов в конце 1901-1902 учебного года // ПЕВ. – 1902, оф. ч. - №19. – С. 459 – 473.

¹⁰² ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 106.

семінарії, то вжиті заходи були доволі жорсткими, аби уникнути в подальшому відповідальності за дії бунтівних вихованців.

Загалом, випадок Полтавської семінарії слугує не лише певним зрізом революційних настроїв серед студентства Російської імперії, він також вказує на певні регіональні та національні особливості. В даному випадку закиди в бік загальнодержавного устрою міцно стояли на базисі українського руху, який почав розвиватися раніше за набуття ним революційного забарвлення, та має більш глибоке коріння, що загалом сягає теми українського національного відродження.

3.2. Виховний процес в Полтавській духовній семінарії після реформи 1884 р.

Особливості виховного процесу в Полтавській духовній семінарії залежали в першу чергу від викладацького та управлінського складу, а також встановлених ними пріоритетів при навчанні майбутніх священнослужительських кадрів. Важливим також видається їх позасемінарська активність, оскільки поведінка та життєва позиція вчителів мала бути прикладом наслідування та своєрідним зразком для учнів.

Правління та викладачі семінарії несли відповідальність за навчання, а також за «нравственное» виховання, оскільки за статутом 1884 р. ця складова семінарського життя була пріоритетною та навіть виносилася на перше місце. Основний принцип виховання полягав «головним чином у спостереженні за виконанням правил зовнішньої дисципліни, у влаштуванні і підтриманні зовнішньої благопристойності і порядку»¹⁰³. Викладачі сліdkували за такими конкретними справами учнів: відвідування богослужінь; збереження порядку

¹⁰³ За Симиора В. Нравственное состояние и проблемы воспитания учащихся духовных семинарий на рубеже XIX – начала XX вв. // Вестник ПСТГУ. – 2016. - № 1 (40). – С. 77. – К вопросу о постановке дела воспитания в семинариях // Богословский Вестник. – 1905. - № 4. – С. 775 – 189.

та дисципліни в класі; вчасне читання молитов тощо. Згідно з постановою статуту вони також мали наглядати за вихованцями не тільки в навчальний, а і у вільний час, що втілювалося в семінаріях за посередництвом проведення перевірок учнівських квартир. Формування необхідних рис характеру майбутнього священнослужителя відбувалося через встановлену систему заохочень та покарань¹⁰⁴. Як вже згадувалося вище, звільнення учнів із Полтавської семінарії відбувалося рідко та за крайніх обставин (відсутність семінариста на навчанні протягом цілого курсу, невідповідність віку, систематична неуспішність та серйозні проблеми з поведінкою – найпоширеніші причини). Також варто зазначити, що із введенням статуту, в якому особливо виокремлювалася важливість предмету церковних співів та читань, збільшилася кількість учнів, котрих залишали на повторне проходження курсу тільки через цю дисципліну.

Звернемо увагу на одну з промов, виголошену викладачем Полтавської духовної семінарії у 1888 р., в якій втілюються основні погляди на долю майбутніх священнослужителів та на якості, які мають культивуватися в семінаристах.¹⁰⁵ Він зазначає, що «духовенство має дієво служити релігійно-моральному просвітленню народу», в чому на той час і полягала основна мета духовної освіти – а саме виховання проповідників та пасторів. Говориться далі і про ставлення до прихожан, яке має бути «щирим та сердечним», та помічається, що «виявлення деяких нехороших сторін характеру цього покоління потребує зусиль і особливої досвідченості з боку пастирів». Тут якраз втілюється їх соціальна місія, що полягає у встановленні порядку серед населення та надання йому правильних ціннісних орієнтирів.

Торкаючись теми морального виховання семінаристів, варто також згадати про введену статутом 1884 р. посаду духовника. В Полтавській

¹⁰⁴ Симова В. Нравственное состояние и проблемы воспитания учащихся духовных семинарий на рубеже XIX – начала XX вв. // Вестник ПСТГУ. – 2016. - № 1 (40). – С. 79.

¹⁰⁵ В. Д. 23-е и 24-е июня 1888 г. в Полтавской семинарии // ПЄВ. – 1888, неоф. ч. – №14. – С. 561 – 564

семінарії впродовж досліджуваного періоду він змінювався декілька разів – спершу посаду займав Ф. Годунович, а потім М. Тимошевський. Для прикладу його професійної діяльності, знаходимо згадку в Полтавських єпархіальних відомостях, датованих 1888 р.¹⁰⁶ Там йдеться про його ранкові настанови вихованцям VI класу при освяченні ікони св. Макарія. Розповідав він про часи, коли сам був учнем семінарії, та разом з іншими студентами при різних обставинах ходив до монастиря та молився мощам Преподобномученика Макарія, отримуючи від цього велику розраду і втіху. Після внесення освяченої ікони до храму, була виголошена молитва за імператора, Святійший Синод, єпархіального архієрея, начальників, наставників і самих учнів семінарії. Як бачимо, молитва промовлялася згідно з чітко встановленою ієрархією. Що ж до промови духовника, відразу помічається відповідність його фігури заявленим у статуті вимогам. Він має певний досвід у духовному житті та знайомий із життям семінарських вихованців, що дозволяє йому певною мірою розмовляти з учнями «їхньою мовою».

Говорячи ж на тему позасемінарської діяльності викладачів, варто згадати про їх участь в різних братствах та гуртках. Наприклад, деякі викладачі, включно із самим ректором, Іваном Пічетою, котрий займав пост голови єпархіальної Ради, були членами Полтавського єпархіального Макаріївського братства, в основі діяльності якого лежало створення та підтримка функціонування різних освітніх осередків: парафіяльних шкіл, жіночих курсів тощо.¹⁰⁷ Такі викладачі як Феофан Доброленський, Микола Буцинський, Флор Хлущкий, Олександр Стадницький, станом на 1894 р. були членами полтавського відділення Православної місіонерської громади¹⁰⁸. Окрім цього,

¹⁰⁶ В. Д. 23-е и 24-е июня 1888 г. в Полтавской семинарии // ПСВ. – 1888, неоф. ч. – №14. – С. 562 – 563.

¹⁰⁷ Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – Київ, 1992. – С. 743 – 744.

¹⁰⁸ Список действительных членов Православного Миссионерского Общества Полтавского Отделения за месяц январь, февраль, март и апрель 1894 года // ПСВ. – 1894, оф. ч. - № 14. – С. 747 – 782

серед викладацького складу були члени Імператорської православної палестинської громади.

Поряд із викладанням у семінарії, інспектори та вчителі семінарії також виступали головними редакторами Полтавських єпархіальних відомостей (в контексті досліджуваного періоду першим цей пост займав інспектор Д. Орлов, а з 1896 р. викладачі В. Терлецький та А. Леонтьєв). Окрім редактури, вони також створювали для видання безліч текстів на різні тематики (записування промов, роздуми про минуле семінарії тощо). Бувало й так, що викладачі видавали власні книги та брошури, переважно на релігійні теми. Так, викладачем семінарії Д. Нарцисовим було написано та видано «Керівництво до вивчення пророчих книг Старого Завіту», примірниками якого поповнювалися церковні, та в тому числі семінарські бібліотеки¹⁰⁹.

За статутом, при кожній семінарії мали відкритися початкові школи, де вихованці могли би практикуватися у вчителюванні. Такий освітній осередок був відкритий і при Полтавській духовній семінарії в 1884 р. та отримав назву «Сампсоніївська школа». За її функціонуванням слідкувала вся духовна та світська верхівка міста. Тільки в 1892 р. її відвідали: єпархіальний архієрей; губернатор Олексій Татіщев; настоятель Хрестовоздвиженського монастиря архімандрит Віталій; голова єпархіальної училищної Ради, ректор семінарії, протоієрей Іван Пічета та інші духовні та світські особи. Тобто увага до школи виявлялася не тільки в рік відкриття, а й підтримувалася протягом наступних років функціонування. Екзаменаційна комісія також складалася із поважних представників полтавського духовенства: ректора семінарії; керівника школи, викладача дидактики В. Кононатова; члена єпархіальної училищної Ради, викладача семінарії Г. Мартиновича; духовника семінарії Ф. Горуновича і вчителя, студента семінарії А. Станіславського.¹¹⁰ Як бачимо, тут

¹⁰⁹ Общее собрание Полтавского Епархиального Св. – Макарьевского Братства // Полтавские епархиальные ведомости. – 1904, неоф. ч. – №20,21. – С. 798.

¹¹⁰ Шестая годовщина Полтавского Епархиального Братства во имя св. Преподобномученика Макария // ПЭВ. – 1896, неоф. ч., - №17. – С. 515 – 520.

реалізовується мета, встановлена творцями статуту, а саме посилення підзвітності та контролю між різними щаблями духовної освіти.

Також реалізація даного пункту прослідковується з наявності спільних викладачів для семінарій та училищ. З одного боку, це було спричинено нестачею професійних, освічених духовних кадрів, а з іншого закріплювало зв'язки між навчальними закладами. Так, в 1895 р. в Полтавському єпархіальному жіночому училищі викладали 6 місцевих вчителів та 6 викладачів семінарії¹¹¹. До прикладу із конкретними викладачами, у 1895 р. священника Іустина Ольшевського, за рішенням єпархіального архієрея було запропоновано на посаду члена Ради училища¹¹². В цьому твердженні також прослідковується інша вагома тенденція статуту. Йдеться про підвищення влади єпархіального архієрея. З подібних текстів у Полтавських єпархіальних відомостях видно, що преосвященний Іларіон, єпископ Полтавський і Переяславський, дійсно займався підбором та висуненням кандидатів на місця в семінарське Правління, а також приймав безпосередню участь у виховних справах семінарії. Вище вже розглядався інцидент із складанням студентами петиції у 1902 р. Адресована вона була безпосередньо єпархіальному архієрею, оскільки вихованці розуміли, що він має реальні повноваження, аби певним чином вплинути на ситуацію та посприяти змінам.¹¹³

Тож, у підсумку даного розділу маємо зазначити відповідь на основне питання: як впоралася владна верхівка за допомогою введення реформ у духовну освіту з основними викликами, що стояли тоді перед державою, а саме: зростання революційних настроїв та втрата Православною Церквою колишнього престижу. Для вирішення першої проблеми, на всіх щаблях системи освіти було встановлено жорстку підзвітність, у сфері виховання учнів посилилася вага саме «нравственной» складової, урізалася

¹¹¹ Отчет о состоянии Полтавского епархиального женского училища за 1894 – 1895 учебный год // ПЕВ. – 1896, неоф. ч. – №17. – С. 504.

¹¹² Там само. – С. 501.

¹¹³ ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 106.

самоврядування семінарських Правлінь на місцях, а також змінилися пріоритети у самому наборі навчальних дисциплін. Що ж до другої проблеми – було заблоковано вільний доступ вихованців до навчання у світських університетах, натомість полегшилися правила прийому до самих семінарій, окрім того робився акцент на майбутній пастирській та проповідницькій ролі священнослужительських кадрів.

Ефект, який мали дані реформи на місцях корелюється з тим, що відбувалося на державному рівні, а саме – категорична відмова імператорів та їх оточення співпрацювати з опозиційною інтелігенцією та направляти їх діяльність у більш мирне русло, деякою мірою радикалізувало ці рухи, а також вивело їх у підпілля¹¹⁴. Дана тенденція розвивалася ще з часів Олександра II і досягла свого піку за правління Миколи II. Те ж саме відбувалося на студентському рівні – радикальні дії влади та збільшення підзвітності й контролю, впроваджені у статуті 1884 р., підтримували ворожі настрої деяких опозиційно налаштованих учнів. Як бачимо із відображення певних синодальних вказівок на місцевому ґрунті, вони дійсно сумлінно впроваджувалися та реалізовувалися в семінаріях: як-от відкривалися школи, вводилася посада духовника, посилилася вага єпархіального архієрея тощо. Проте простого повернення до старих порядків було замало.

Консервативний курс, котрого притримувались при впровадженні реформ так і не дав відповідей на докорінні питання, котрі дійсно турбували духовенство. Посилений контроль як із боку семінарії, так і з боку місцевої поліції міг нейтралізувати й іноді нейтралізував наслідки революційних настроїв та їх виявлення, але ніяк не міг вплинути на джерело проблем. І хоча інформація про те, що на студентство не діє запроваджений курс реформ доходила до вищих ешелонів церковного управління – Святійшого Синоду,

¹¹⁴ Политическая полиция и политический терроризм в России (вторая половина XIX – начало XX века). Сборник документов. – Москва, 2001. – С. 17.

все ж жодних мій, направлених на досягнення певного компромісу із невдоволеними студентами, зроблено не було.

Тож, за правління Олександра III, який мав чітко визначений консерватирний курс правління та був ініціатором проведених контрреформ, дійсно вдалося придушити наймасштабніші та найактивніші вияви опозиції, проте система відразу ж посипалася із приходом до влади його наступника – Миколи II. Це сталося з тої причини, що в своїй основі, причини пануючих революційних настроїв не було вирішено та подолано, а із відсутністю чіткого курсу та міцної руки самодержавного правителя, ненадовго затамовані бунтівні ідеї відразу поновилися із новою силою. У справі підтримання рівня престижу Православної Церкви вийшла схожа ситуація – курс Костянтина Победоносцева, що «загравав» із минулими порядками, котрі колись культивував Микола I, не давав відповіді на актуальні питання. Хоча в даному випадку, для вирішення нових проблем, мали пропонуватися також нові, інноваційні шляхи. Підсилення нагляду та обмеження волевиявлення студентства лише підштовхувало їх на все нові й нові випадки в бік влади та встановленої системи державного управління, а також віддаляло їх від тої Православної Церкви, якою вона поставала в ті часи – збіднілою інтелектуально та фінансово та залежною від волі й наказів політичної верхівки.

Висновки

Отже, у роботі було досліджено відображення політичних викликів 1884 – 1905 рр. на реформах духовної освіти, а також проаналізовано ефективність впровадження семінарського статуту 1884 р. на ґрунті Полтавської духовної семінарії.

В ході роботи були розкриті такі **питання**:

- Описані основні виклики, що постали перед державною політикою в 1884 – 1905 рр. та прямо відобразилися на реформах духовної освіти, а саме: 1) Поширення революційних настроїв у суспільстві; 2) Низький рівень престижу та авторитету Православної Церкви. Дані виклики представлені з точки зору їх становлення в якості основної загрози для збереження самодержав'я. Саме тому державою застосовувалися різні канали та механізми для вирішення поставлених проблем. Одним із таких інструментів і стала духовна освіта, котра в даній роботі репрезентується в якості виховного елементу держави;
- Детально розглянуто статут духовних семінарій 1884 р., в якості репрезентатора змісту реформ в духовній освіті, на предмет втілення виокремлених викликів. В результаті робимо такі висновки: 1) для вирішення поставлених задач було обрано консервативний курс, що вторував загальній лінії політики державної влади; 2) реформи торкнулися усіх рівнів функціонування духовних навчальних закладів: від повноважень Правління – до дисциплін, що вивчалися учнями; 3) підвищилася важливість «нравственного» виховання семінаристів; 4) значно посилюється вплив єпархіального архієрея на всі щаблі управління, натомість урізалися самоврядні та виборні начала; 5) укріплюється підзвітність між різними рівнями навчальних закладів; 6) за посередництвом підкреслення важливості навичок церковних

читань та співів, встановлюється акцент на вихованні із семінаристів зразкових проповідників та пастирів;

- Простежено рівень якості реалізації реформи 1884 р. на ґрунті Полтавської духовної семінарії. В результаті зазначаємо, що з одного боку, посилення контролю та підзвітності, акцент на моральному вихованні учнів дійсно мав певний нейтралізаційний та запобіжний ефект в контексті заспокоєння особливо активного, революційно налаштованого студентства. Більша частина вихованців семінарій та майбутніх духовних кадрів так і залишалися прихильниками самодержавного устрою, або ж, навіть маючи певні невдоволення, залишалися неактивними та продовжували сумлінно виконувати свої обов'язки. Проте, консервативний курс, котрого притримувались при впровадженні реформ, так і не дав відповідей на докорінні питання, котрі дійсно турбували як духовенство, так і суспільство загалом. Тому проблема стрімкого падіння престижу церкви, а також посилення революційних настроїв, в результаті не була вирішена.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

I. Неопубліковані:

1. Державний архів Полтавської області (ДАПО). – Ф. 83. Канцелярія Полтавського цивільного губернатора, м. Полтава Полтавської губернії. – Оп. 1. – Спр. 6; 8; 32; 50; 60.
2. Державний архів Полтавської області (ДАПО). – Ф. 138. Прокурор Полтавського окружного суду, м. Полтава Полтавської губернії. – Оп. 1. – Спр. 78;
3. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК). – Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ. – Оп. 837. – Спр. 113.

II. Опубліковані:

1. В. Д. 23-е и 24-е июня 1888 г. в Полтавской семинарии // Полтавские епархиальные ведомости. – 1888, неоф. ч. – №14. – С. 561 – 564.
2. Общее собрание Полтавского Епархиального Св. – Макарьевского Братства // Полтавские епархиальные ведомости. – 1904, неоф. ч. – №20,21. – С. 795 – 801.
3. Отчет о состоянии Полтавского епархиального женского училища за 1894 – 1895 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. – 1896, неоф. ч. – №17. – С. 495 - 511.
4. Политическая полиция и политический терроризм в России (вторая половина XIX – начало XX века). Сборник документов. – Москва: АИРО-XX, 2001. – 520 с.
5. Полное собрание законов Российской империи. – 2. – Т. 42, № 44571.
6. Разрядный список учеников Полтавской духовной Семинарии, составленный Правлением оной после экзаменов в конце 1889-90 учебного года // Полтавские епархиальные ведомости. – 1890, оф. ч. – №14. – С. 586 – 601.

7. Разрядный список учеников Полтавской духовной Семинарии, составленный Правлением оной после экзаменов в конце 1897-1898 учебного года // Полтавские епархиальные ведомости. – 1898, оф. ч. - №19. – С. 477 – 484.
8. Разрядный список учеников Полтавской духовной Семинарии, составленный Правлением оной после экзаменов в конце 1900-1901 учебного года // Полтавские епархиальные ведомости. – 1901, оф. ч. - №20. – С. 526 – 542.
9. Разрядный список учеников Полтавской духовной Семинарии, составленный Правлением оной после экзаменов в конце 1901-1902 учебного года // Полтавские епархиальные ведомости. – 1902, оф. ч. - №19. – С. 459 – 473.
10. Список действительных членов Православного Миссионерского Общества Полтавского Отделения за месяц январь, февраль, март и апрель 1894 года // Полтавские епархиальные ведомости. – 1894, оф. ч. - № 14. – С. 747 – 782.
11. Уставы православных духовных семинарий и училищ. Высочайшее утверждение 22 Августа 1884 года, с относящимся к ним постановлениями Святейшего Синода. – Санкт-Петербург, 1888. – 209 с.
12. Шестая годовщина Полтавского Епархиального Братства во имя св. Преподобномученика Макария // Полтавские епархиальные ведомости. – 1896, неоф. ч., - №17. – С. 509 – 525.

Література

1. *Барриче Л.* Общественное движение при императоре Александре II // Русская быль. – 1911. - №14. – 166 с.
2. *Бердяев Н. А.* Истоки и смысл русского коммунизма. – Париж: YMCA-PRESS, 1955. – 160 с.
3. *Евлогий (Георгиевский)* Путь моей жизни: Воспоминания. – Москва, 1994. – 621 с.

4. *Игнатов В. Г.* История государственного управления в России. – Ростов: Феникс, 2002. – 289 с.
5. *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2 т. – Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2000. – Т. 1. – 548 с.
6. *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2 т. – Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2000. – Т. 2. – 567 с.
7. *Нижнікова С. Посохова Л.* Традиції та новації в системі управління духовними навчальними закладами Російської імперії (XVIII – початок XX ст.) // *Res Historica*. – 2017. - №44. – С. 89 – 100.
8. *Пономарев Е. Г.* Политический терроризм в России во второй половине XIX века // *Общество и право*. – 2012. - С. 27 – 31.
9. *Ревезук В.* Перші українські юнацькі організації Полтавщини на початку XX століття // *Рідний край*. – 2011. – №2 (25). – С. 189 – 195.
10. *Симора В.* Нравственное состояние и проблемы воспитания учащихся духовных семинарий на рубеже XIX – начала XX вв. // *Вестник ПСТГУ*. – 2016. - № 1 (40). – С. 75 – 86.
11. *Смолич И. К.* История Русской Церкви 1700 – 1917 гг. – Москва: Спасо-Преображенский Валаамский монастырь, 1998. – 168 с., доступ: <https://www.litmir.me/bd/?b=248495>.
12. *Уортман Р. С.* Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. В 2 т. – Москва: ОГИ, 2004. – Т. 2: От Александра II до отречения Николая II. – 796 с.
13. *Федоров В. А.* Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период (1700–1917). – Москва: Русская панорама, 2003. – 486 с.

14. Федосова Э. П. Бестужевские курсы – первый женский университет в России (1878 – 1918 гг.). – Москва: Педагогика, 1980. – 150 с.

Довідкові видання:

1. Енциклопедія історії України. У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова), Я. Д. Ісаєвич, С. Кульчицький та інші. – Київ: Наукова думка, 2007. – Т. 4. – 528 с.
2. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та інші. – Київ: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – с. 944.
3. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – Київ: Українська Енциклопедія імені М. П. Бажана, 1992. – 1024 с.